

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

DOI: 10.26565/2227-6521-2022-49-01

УДК 316.1:316.42.063.3

РИЗИКОГЕННІСТЬ МОДЕРНІТІ ТА СТРАТЕГІЇ (ВІД)ТВОРЕННЯ КРИЗОВОГО: ТЕОРЕТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА ДОСЛІДЖЕННЯ

Крайнюков Андрій Олексійович – магістрант першого року навчання соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна. e-mail: andrii.krainiukov@student.karazin.ua

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології, заступник декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна. e-mail: golikov@karazin.ua. <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

У статті здійснюється аналіз теоретико-методологічних засад соціологічного вивчення феномену кризового. Спираючись на розробки У. Бека та Н. Лумана, автори досліджують процес того, як раціональність, намагаючись позбутися зовнішніх небезпек і контролювати дедалі більшу кількість елементів довкілля, продукує дедалі більше ризиків. Аналізується, як логіка «раціоналізації», «менеджеризації», «калькулятивності», «динамічності» стає невід'ємним та визнаним атрибутом сучасного суспільства і одночасно призводять до появи нових ризиків. Акцентується увага на тому, як ризики перетворюються на товар з помітною та стійкою аудиторією постійного споживання. В цьому світлі автори ставлять за мету побудування дослідницької схематики подальшого аналізу стратегій соціальних агентів в умовах ризикогенності та кризогенності модернітності. З огляду на зазначену мету, автори звертаються до аналізу суспільств Іншого Модерну як продуцентів та об'єктів специфічних ризиків. Окремо в цьому контексті авторами осмислюється конститутивність ризиків, тобто їхня обирність, виробленість і реалізованість системою, в чому і виявляється «подвійний парадокс ненадійності». Окремий акцент робиться на тому, як індустріалізація виробництва ризиків формує в суспільстві нову розстановку політичних сил і як це трансформує природу символічної боротьби на макрорівні та суб'єктності на мікрорівні. Демонструється, що логіка «постійного вибору» та «приреченості на гнучкість» призводить до перманентності різноманіття, невизначеності, нестійкості, крихкості об'єктів вибору та до залучення їх до ідентичності агента. Досліджується формування фундаментального парадоксу «актора, приреченого на дію без гарантії власної суб'єктності». Обґрунтовується парадоксальна теза про те, що кризове конститується в реальності повсякденності лише тоді, коли серед патернів сприйняття та дії є і патерн кризового. Особлива увага приділяється таким поняттям та феноменам, як «прошарки міцності», «типізовані кризи», «запасні шляхи», способи збереження «шматків» «розірваної тканини соціального», феномен «кризових речей», а також процесуальність фабрикації континуальності комунікації, взаємодії, практикування, звичок, дискурсів. Підкреслюється значущість соціологічного аналізу феномену інтеграції «кризового» до порядку соціального інституту, визначаються ключові параметри цього процесу, доводиться, що соціальний інститут «розширює» себе за рахунок інтеграції до своїх порядків елементів з оточуючого середовища.

Ключові слова: модернітні, сучасність, кризове, ризики, теорія соціології, глобалізація, конструювання.

Для цитування: Крайнюков А. О., Голіков О. С. Ризикогенність модернітні та стратегії (від)творення кризового: теоретична перспектива дослідження. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2022. 49. С. 7-18. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-01>

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Світ «слизької» та «плинної» глобалізації, що технічно подолав, однак соціально зберіг (хоча і деформувавши) просторово-часові рамки, тим самим інтенсифікувавши соціальні, економічні, політичні та культурні відносини так, що локальності схильні до змін через "глобальні" події і навпаки, підводить нас до абсолютно нових викликів, досі невідомих традиційним суспільствам. У таких умовах зовсім по-іншому розкривається і діалектика локального та глобального, і діалектика людського та природного, і діалектика порядку та хаосу, і діалектика ризику та надійності, і діалектика кризового та нормального [1; 2; 3; 4; 5].

Справа в тому, що суспільство традиційного або навіть індустріального типів перш за все було більш залежним від природи, воно вимагало надійності, нормальності, порядку не через властивості модерну, як це стверджують постмодерністські теоретики, що проявляють тим самим суто ідеалістичні механіки та стилістики мислення. Така залежність конституювалася самою матеріальною основою існування такого суспільства, а саме матеріальним (пере)виробництвом такого суспільства та його умов існування: суспільство такого типу «турбували» зовнішні ризики, зокрема поганого врожаю, стихійних лих, голоду або невиліковних епідемій, зависокої складності / комплексності умов та викликів, фізичного знищення в сутичці з іншою суспільною системою. В сучасному світі це співвідношення реінтерпретується: суспільство глобальності є, за різними оцінками, постіндустріальним, суспільством «іншого модерну», суспільством, що дедалі сильніше підпорядковує природу і втручається до неї, використовуючи дедалі більше раціональних і технологічних інструментів її повного підкорення і, відповідно, зменшення ризиків зовнішніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на раціоналізацію, технологізацію, менеджеризацію, калькуляцію, квантифікацію самого світу та методів його підпорядкування суспільству [6; 7; 8], парадоксально (а скоріше, діалектично) в соціологічних студіях, які тією чи іншою мірою стосуються обраної нами проблематики, відзначається підвищення ризикогенності суспільства, непередбачуваності, ненадійності, падіння «онтологічної безпеки» (на мікрорівні), ерозії фундаментальних соціальних інститутів (на мезорівні), структурного дисбалансу, нестійкості та дисфункціональності системи в цілому (на макрорівні). Обіцянки реінституціоналізації надійності та порядку в ризомному режимі [9] на новому рівні складності «виникнення порядку з хаосу» [10] не були зреалізовані, натомість породили нові типи складності, викликів, контингентностей, говорячи мовою Н. Лумана. Голем¹ раціоналізації і технологізації, а також проєкт (пост)модерну при пильному погляді (і, звичайно, певному критичному інструментарії) підпорядковує свого творця – людину, саму її родову сутність як скульптора навколишнього світу, Деміурга духовного і матеріального

Це змінює саме світовідчуття: адже небезпеки, які виходили з природного світу, сприймалися як об'єктивна даність, тобто як невизначена, непередбачувана небезпека. І ця небезпека, не будучи ані елімінованою, ані принаймні кондиціонованою, зустрілася та посилилася іншою неприборканою (і можливо, навіть більш небезпечною) стихією: а саме сучасним світом технологій, створених самою людиною. І справа не лише в технічній та комунікативній силі цих технологій², але ще й в тому, що в таких специфічних умовах зовсім по-іншому відтворюється та розвивається відносно традиційний набір таких загроз, як відчуження, дегуманізація, об'єктивація людини, нав'язування їй невизначеності та непередбачуваності. І якщо для У. Бека в розмежуванні «рукотворних» ризиків та «природних» небезпек не було жодних проблем, то ми не вважаємо цю межу такою очевидною.

Н. Луман проникливо вловлює конотацію «ризик» з «раціональністю», пов'язуючи калькулятивність можливих збитків та потенційно здобутих вигод зі збільшенням області раціонального діяння та контрольованості вигод/збитків: «Позначаючи ризик, можна забути про безпеки, помічаючи безпеки – про ті вигоди, яких можна досягти шляхом ризикованого рішення. Тому в суспільствах більш давніх позначається скоріше безпека, а в сучасних, аж до останнього часу, – скоріше ризик, бо тут йдеться про те, щоб усе краще та краще використати шанси» [4, с. 18]. Підкорюючи навколишній світ, здавалося б, людина мала б звільнити себе від ризиків, від невизначеності, ненадійності, але глобальних і локальних ризиків стає дедалі більше. Відбувається процес, який може здатися контрінтуїтивним, але, осмислюючи його діалектично, можна резюмувати наступним чином: раціональність, намагаючись позбутися зовнішніх небезпек і контролювати дедалі більшу кількість елементів довкілля, продукує дедалі більше ризиків. Причому, що показово, не тільки у сферах історично превалюючої раціональності (таких, як економічна чи правова), а й у сферах освіти, політики, культури, інституту сім'ї та ін., на чому теж, ймовірно, позначається ефект раціоналізації. Ця колізія була виявлена як науковими засобами (див., зокрема, [11]), так і художніми [12].

Подібне кількісне накопичення раціоналізації та відповідних їй ризиків вже зараз призводить до низки криз соціальних інститутів, сформованих ними констеляцій ролей і статусів, значень, відтворюваних практик у їхніх рамках та ін. Маркетизація освіти, оринковлення медицини, загибель феномену «людини службової», комодифікація інтимного [13] – все це приклади таких процесів. Логіка «раціоналізації», «менеджеризації», «калькулятивності», «динамічності», з одного боку, є невід'ємним та визнаним атрибутом сучасного суспільства, з іншого – самі ці процеси у своєму розвитку призводять до появи нових ризиків, які, у свою чергу, знову-таки потрапляють у потік цієї логіки, відтворюються нею, примножуються, збільшуються, мультиплікуються. Причому кожна така ітерація все більше трансформує і деформує саму природу ризиків, ризикогенності, криз та кризового.

¹ Тут «голем» може інтерпретуватися і як сучасне слово з івриту, що означає «тупий, безпорадний», і як міфічна антропоморфна істота, повністю створена з неживої матерії, і як синонім аморфного субстрату, і як метафора механічної машини, що слугує людині під її повним контролем, але може вороже ставитися до неї, якщо контроль буде втрачено.

² Яка була нещодавно продемонстрована людству на гучному прикладі ChatGPT.

Але було б неприпустимим спрощенням критично та скептично постулювати, що ризики у суспільстві перетворюються на товар з помітною та стійкою аудиторією постійного споживання, і на цьому завершити розмову. Врешті-решт, цей факт був констатований задовго до нас [14; 15; 16; 17], і, як вже зрозуміло, нікуди далі «пастки беркліанства» ця констатація не веде. Жодних сутнісних властивостей суспільства в таких умовах, жодних принципових якостей та характеристик суспільних явищ та процесів при цьому встановити не вдається, оскільки вони всі зводяться в такому випадку до (відносно довільного) конструювання та суб'єктного і суб'єктивного акту. Ось чому ми проблематизуємо в якості дослідницького фокусу точку зустрічі ризиків сучасного суспільства, криз окремих соціальних інститутів та стратегії діючих в цих рамках соціальних агентів.

Саме тому *метою* нашої роботи буде побудування дослідницької схематики подальшого аналізу стратегій соціальних агентів в умовах ризикогенності та кризогенності модерніті. Інакше кажучи, виділити та концептуалізувати зв'язок між ризикогенністю та кризогенністю модерніті, з одного боку, та трансформаціями практик та стратегій мікроагентів з метою апробації цього зв'язку для дослідження трансформацій простору освіти.

Для цього в якості *об'єкту дослідження* ми обрали підходи до вивчення ризикогенної та кризогенної конфігурації соціальних відносин модерніті, *предмету* – теоретико-методологічні засади вивчення стратегій (від)творення ризикогенності та кризогенності. Наш аналіз передбачатиме використання метатеоретичних та критико-методологічних технік саме з метою вибудування у подальшому цілісної схематики дослідження.

Виклад основного матеріалу статті з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Суспільство Іншого Модерну як продуцент та об'єкт специфічних ризиків

Розширювана взаємозалежність, «пов'язаність однією мережею», інтеграція гетерогенних просторів, розмиття та трансгресія меж та кордонів (і не тільки державних), трансценденція просторово-часових рамок – все це висвітлює лише один бік процесу глобалізації, який можна було б описати словом «гомогенізація», особливо на макрорівні [18]. Наприклад, Дж. Ритцер доводить мегаконцепт гомогенізації до метафоричного абсолюту, вбачаючи його у процесах «макдональдизації» як стандартизацію раціональних принципів, логіка яких поширюється у всіх напрямках – просторових, сферах соціального життя, областях смислів [8]. Але є й інша сторона, яку багато соціологів описують за допомогою терміну «глокалізація». Тут конститується взаємозв'язок глобального та локального, де гомогенні глобальні культура, економіка та політика породжують гетерогенні локальні тенденції [19]. Діалектика між однорідністю «глобального» та різномірністю «локального» є важливою не тільки для розуміння процесу глобалізації в цілому, але перш за все для повноцінного розуміння «ризикогенності» та «кризогенності» модерніті.

Діалектика взаємовпливу глобального і локального інспірує перерозподіл ризиків та криз, що відбувається у нерозривній єдності та породжує специфічну ризикогенність модерніті як на рівні глобальних системних ефектів³, так і на рівні окремих соціальних інститутів (якщо сприймати їх як мезоуровень), а також на мікрорівні повсякденності окремих соціальних суб'єктів. Ті самі технології, що створюють можливість та підтримують замежовий для попередніх епох демографічний тиск, є й чинником загрози. Наприклад, обмеження чи переривання постачання базових продуктів, які ще декілька століть тому для типового міста було б малопомітною незручністю, в сучасному світі в короткостроковому масштабі перетворюється на гуманітарну катастрофу. В лютому-березні 2022 року Харків віч-на-віч зустрівся з такою загрозою, на щастя, загрозою нереалізованою.

У цьому сенсі виявляється, що сама конституція суспільства глобалізації, або, за У. Беком, суспільства «іншого⁴ / другого модерну» (тобто такого, що відрізняється від «модерну» традиційного) передбачає інституціоналізацію, нормативізацію та вмонтовування в саму тканину такого суспільства ризикогенності як машинерії з іманентного виробництва, відтворення та перерозподілу ризиків [21]. Ба більше: У. Бек стверджує, що якщо для індустріального суспільства «традиційного модерну» характерним був перерозподіл багатств, то для суспільства «іншого модерну» – перерозподіл ризиків. Ризики сучасного суспільства та ризики глобалізації у такому випадку не є довільними, випадковими, винятковими, не є побічним ефектом функціонування соціальної системи, але виробляються та відтворюються на різних рівнях соціальної системи, при цьому це виробництво є цілком легітимним та легітимізованим у суспільстві іншого модерну. В такому світі статус криз та кризового суттєво змінюється: вони перестають бути аномальними та такими, що мають бути ліквідовані або відтіснені у недосяжність. Кризові явища⁵ стають необхідною частиною порядку соціального, що сутнісно та суттєво впливає на суспільну свідомість, форми масової поведінки, соціоінженерні рішення, соціотехнологічне оснащення інституцій та груп тощо.

³ Як, наприклад, підвищення кількості екологічних катастроф, що в деяких випадках є суто системним продуктом постіндустріального суспільства з його логікою надмірного виробництва та споживання.

⁴ Зокрема, у деяких своїх працях У. Бек напряму пише про «second modernity», наприклад, [20].

⁵ Та, відповідно, як нам підказує семантика, критичне осмислення їх.

Інша справа, що ця конститутивність ризиків осмислюється як обиране, вироблене і реалізоване системою, причому це виробництво завжди є контингентним. Інакше кажучи, соціальна комунікація⁶ здійснюється поза ситуаціями абсолютної надійності або абсолютної ненадійності, тобто вона завжди є імовірнісною. І якщо соціальні системи та порядки все більше насичуються⁷ знаково-символічними та комунікативно-дискурсивними елементами та механізмами⁸, то традиційні порядки соціального набагато більше просочені матеріально-речовими та практично-діяльними компонентами, які суттєво знижують ризики, але й зменшують простір свободи. Ще у ранніх творах З. Бауман слідом за філософами Франкфуртської школи зазначав, що саме культура як континуум знаків та смислів є простором свободи. У дослідженнях ризику ми знову стикаємося і з цією ідеєю, і з фроммівською думкою про зворотню зв'язаність свободи та ризику, несвободи та надійності.

Ризик визначається У. Беком як відтворювана, стійка і стабільна пов'язаність та взаємодія порядку соціального з загрозами, небезпеками, невпевненостями та страхами продуктів модернізації. Саме цим сутнісним зв'язком, за У. Беком, може конституюватися сучасна класова диференціація. Помітимо, що саме у високоризикових⁹ сферах життя та областях соціоекономічної діяльності спостерігається найвища «маржа», найбільш динамічні просування та зрушення, найвищі сподівання на швидкі результати. Традиційні соціальні сфери (до яких, зокрема, належить і освіта) саме таким доєднанням до «оперативності», «динамічності», «плинності» та «швидкості» намагаються долучитися до своєї частки «маржи прогресу», однак при цьому вона перш за все отримують ризики як необхідний та неодмінний компонент буття в такому модусі. Подвійний парадокс ненадійності тут полягає в тому, що переваги та результативність негарантовані та ненадійні, а ось ризики та небезпеки обов'язкові та необхідні, інакше кажучи, якщо щось і є в таких процесах гарантованим, то це негарантованість.

Ульрих Бек вказує на щось структурно подібне, коли пише, продовжуючи аналіз змін соціальної структури суспільства, що існує «ефект бумерангу»: «виробники ризиків» та «бенефіціари ризиків» самі можуть бути вражені тими самими ризиками. Ризики, що є виразом високорозвинених і комплексних продуктивних сил, мають глобальний масштаб¹⁰ та характеризується некалькульованістю і некомпенсованістю [8; 21]. Мережеві організації соціальних структур, «осцилюючі» способи взаємодії, «ненадійні» та «ймовірнісні» рішення – все це супроводжує ускладнення соціальної структурності та систематичності, породжуючи інший рівень комплексності, але й інший рівень ризиків. Такі системи та рішення, будучи більш гнучкими, динамічними, реактивними (а часто і проактивними), втрачають і в надійності функціонування, оскільки саме остання виступає обмеженням для цих якостей соціальних систем. І тут варто розуміти, що, як завжди, «ліки від отрути відрізняються лише дозою», як писав Парацельс, і що, відповідно, гіпертрофія гнучкості та динамічності призводить до атрофії структурності та ідентичності.

Ще одним наслідком такого стану (іншої) модерніти є те, що породжені нею ризики виявляються вписаними у тканину соціального, у кожен клітинку соціальної системи, що посилюється рефлексивністю суспільства. Остання репрезентується як руйнація традиційних підстав «першого модерну» та виявляється у перевизначенні соціальних інститутів, способів їхньої легітимації, їхніх категорій, осей соціальної системи та її координат [20]. Щоправда, тут виникає «ризик ризиків», а саме ризик, описаний у соціології як «ризик втрати автономії», а разом з нею – тотожності собі самому. Наприклад, в освіті тим самим учень перестає розрізнятися від клієнта, а завдяки Н. Луману ми добре знаємо, чим є дедиференціація як процес. У цьому сенсі можна сформулювати очевидну тепер лему: якщо ризик є функціональним для диференціації та примноження можливостей, цей ризик є необхідним та прийнятним, але якщо ризик є функціональним для дедиференціації (тобто з більшою ймовірністю веде до зменшення можливостей), то ризик не може бути виправданий чи прийнятим.

Така індустріалізація виробництва ризиків формує у суспільстві нову розстановку політичних сил, основу якої складає боротьба визначення, що ризикогенно (небезпечно), а що ні. Символічна боротьба тут перестає бути просто боротьбою номінацій, як це описував П. Бурдьє [24], вона починає отримувати цілком реальні та осяжні наслідки. Зокрема, саме тут актуалізується екологічна політика як межовий, абсолютний вимір розповсюдження вироблених суспільством ризиків: «Соціально усвідомлений ризик є політично вибухонебезпечним: те, що досі розглядалося як неполітичне, стає політичним» [21]. Ця «політична рефлексивність» ризиків¹¹ потребує особливого осмислення саме з точки зору стратегій політизації, реполітизації та деполітизації, а також комодифікації: у такому світі, виявляється, немає нічого, що б розташовувалося гарантовано та безумовно за межами товарної та політичної «машин бажаного виробництва», як би це сформулювали Ж. Дельбоз та Ф. Гваттарі [9].

⁶ Як прийняття рішень спостерігачем першого рівня, так і аналіз спостерігача першого рівня спостерігачем другого рівня.

⁷ Як це і відбувається у світі модерніти та іншого модерну.

⁸ Що асоціюються з плинністю, за З. Бауманом [22], та «моментальністю», за Т. Еріксоном [23].

⁹ З точки зору динаміки комунікації, швидкості рішень, плинності конкретних продуктів та технологій.

¹⁰ Особливо через невизначеність, що породжується «проникністю» сучасних локальностей.

¹¹ Тобто їхня здатність викликати до життя нові політичні сили та впливати на існуючі інститути.

Парадоксально, що така соціальна колізія¹² виникає на ґрунті ідеології та політики сучасного суспільства, де одну із ключових ролей відіграє наука та виробництво знань. І якщо наука та техніка з розширенням виробництва ризиків, особливо з виникненням мегаризиків, були покликані саме керувати, контролювати, конвертувати, інвертувати ризики, то вже зараз можна стверджувати, що принаймні у масовому сприйнятті вони не впоралися з цим завданням. Ускладнюється це тим, що більшість ризиків, породжених науково-технічною модернізацією¹³, не сприймаються безпосередньо органами почуттів людини, існуючи лише як знання про них. А соціальна група фахівців, відповідальних за оперування ризикогенностями нових технологій та систем, а також медіа (відповідальні за комунікацію про ризики) не просто набувають ключових соціальних і політичних позицій [21], але й часто-густо у своїх приватних та партикулярних інтересах зловживають ними. Цей похідний ризик досі мало осмислюється, хоча розуміння, що в «експертотократії» ключовим виявляється контроль над експертами та експертизою, вже поширюється все більше. Чи не цим пояснюється все більше розповсюдження «конкуренції експертиз», «боротьби рейтингів» та інші подібні структурні ефекти?

Окремим важливим сюжетом є динаміка ризиків та криз на мікрорівні, що породжує онтологічні (не)безпеки для конкретних людей та одиничних акторів. Адже логіка «постійного вибору» та «приреченості на гнучкість» призводить до того, що різноманіття, невизначеність, нестійкість, крихкість об'єктів вибору постають перед агентом практично перманентно, системи залучаються до процесу формування ідентичності агента, який сам по собі полишається тих фундаментальних, традиційних, осьових структур з виробництва виборів. Цей фундаментальний парадокс «актора, приреченого на дію без гарантії власної суб'єктності» виникає, в тому числі, внаслідок постійної ревізії наявного знання про світ, що породжує «радикальний сумнів», «постійну іронію», «постмодерністську недовіру». Але ані комунікація, ані буття в такому світі неможливі, тож актори приречені придушувати екзистенційні сумніви та встановлювати онтологічну безпеку через створення особистих рутинних практик [25], інакше кажучи, шукати прихисток у тих постійностях та структурностях, що вони створюють їх самі. Ось цей парадокс (необхідність довіряти тому, що було створене прямо на очах перед цим) є нехарактерним для попередніх епох існування людства. Надійність та легітимність попередніх епох будувалася саме на вірі в історію та традицію, на перевіреність часом та подіями. А в сучасності переживання «онтологічної безпеки» формується і підтримується механізмами рутинізації людської поведінки у повсякденному середовищі, завдяки чому індивіди від однієї ситуації до іншої несуть на собі своєрідний «захисний кокон», який забезпечує почуття «невразливості», що блокує негативні можливості на користь позиції надії. У поєднанні з токсичним, кислотним розчином недовіри, іронії та постійної критики¹⁴ воно створює діалектичні умови як для «повернення гемайншафтів»¹⁵, так і для виникнення «дивіда», «шизофренічного споживача», «мультівидуума», який не може бути впевненим у надійності навіть свого існування. Звісно ж, перший варіант є куди більш комфортним і прийнятним, адже довіра¹⁶ стає засобом впоратися з просторово-часовими відсутностями в умовах системної інтеграції. Довіра протистоїть базисній недовірі, базисній тривожності, відсутності та тривожності компенсуються співприсутністю¹⁷ та довірою [25].

Ось чому у подальшому ми звернемося саме до феноменологічних інтерпретацій та операціоналізацій кризового: якщо вловлені соціологами процеси індивідуалізації [26], постмодернізації [22] та антиметанаративності [27] описані релевантно, то макро- та мезовиміри кризового та ризикогенного мають породжуватися та відтворюватися саме на мікрорівні, чим і зумовлюється наш подальший інтерес саме до нього.

«Кризове»: об'єктивістська та суб'єктивістська традиції (від структурності до феноменології)

Класичний розгляд кризових соціальних процесів і кризового соціального стану виходить з таких концепцій, як теорія соціальної аномії Е. Дюркгайма, теорія нормальної поведінки Р. Мертона, теорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна. Зазначені дослідники розуміли кризу як поворотний пункт у функціонуванні соціальної системи, у процесах дестабілізації її відтворення, у розриві досі стійких соціальних зв'язків, у розпаді та ерозії соціальних структур та соціальних інститутів, їхній дисфункціональності у системі. У поняття «кризи» класично вкладався інтенсивний розрив соціальних зв'язків, що можна простежити як на макро- та мезо-, так і на мікрорівні. Криза також розумілася як перехідний стан, у більш пізніх розробках – як точка біфуркації, в якій стабільні до цього структури, що

¹² Яка іноді призводить і до розповсюдження обскурантизму та ірраціональності в суспільній свідомості: тут достатньо лише згадати, наприклад, широко розповсюджені останніми роками та десятиліттями настанови щодо медичних щеплень.

¹³ Найнебезпечніші з них – це радіоактивне та хімічне забруднення, неконтрольовані наслідки генної інженерії, неконтрольовані наслідки політичних технологій та соціоінженерії.

¹⁴ Причому не критики аналітично-осмислюючої, а критики деструктивно-руйнівної.

¹⁵ Ось чому в сучасній соціології все частіше говорять про розширення функції довіри як психологічної основи онтологічної безпеки особистості.

¹⁶ Нехай і побудована на ненадійних та слабких засадах.

¹⁷ Хоча б і віртуальною, чим, власне, соціологічно і пояснюється поширення практик «симуляції онлайн-підтримки», коли навіть соціальні мережі імітують кількість переглядів, навіть якщо їх не було, як це робить, наприклад, Тік-Ток.

відтворюють соціальний порядок, зазнають фундаментальних змін. Таке загальнокласичне розуміння протиставляє порядок і хаос, кризу та нормальність, надійність та ризик і в цьому сенсі є релевантним самій природі ризиків суспільства класичного Модерну.

Так, дюркгаміанська традиція стала фундаментом для вивчення «кризових» явищ та / або процесів. Проблематизація «кризового» виникає із запровадженням поняття аномії як недостатності інтеграції різних соціальних елементів через неможливість реактивної адаптації їхніх функцій у ході дедалі більшого їхнього відокремлення (спеціалізації чи диференціації) [28]. Помітимо тут цю концептуальну дихотомічність кризового та нормального, роз'єднаності та інтеграції, яка існує саме як неподоланна полярність. Аномальне, дезорганізоване, дезінтегроване, «...безладна неврегульована людська діяльність із супутніми їй стражданнями» – ось які дескриптивні властивості «аномічного» були сформульовані Е. Дюркгаймом [29]. Звісно, що весь жмуток категорій одного з полюсів органічно та цілісно сплітається: «криза» – з «аномічним», «дезорганізованим», «хаотичним», «безладним», «стражданнями». В цій ситуації соціолог знаходиться «на боці» порядку та організації, нормативності та ладу, і в цьому сенсі дана дихотомія є пресупозиційним¹⁸ компонентом висунутих щодо нього суджень. Схожі концептуально-методологічні симптоми ми спостерігаємо і в інших соціологів, які зазнали впливу позитивістськи-функціоналістської методології, зокрема, П. Сорокіна і Р. Мертона.

В межах цієї методології виникає специфічна епістемологічна небезпека: використання «кризового» з негативною конотацією для опису, гіперболізації, метафоризації дисфункціонального може повністю перевести «кризове» в розряд виключно службових понять, що вживаються як зв'язуюча ланка в концептуальних побудовах макротеоретиків, що часто виступають із реалістичних позицій. Реалістичних, а отже, таких, що натуралізують та реїфікують порядок, ставлять його ієрархічно вище за хаос чи кризу, за процесуальність чи конфлікт. Втрачаючи іншу перспективу – номіналістську, «кризове» в соціології перетворюється на суто науковий конструкт, який послідовно впроваджується в названі вище макротеоретичні побудови та заміщає собою суб'єктивістські концепції, особливо феноменологічну.

Феноменологічна ж інтерпретація передбачає врахування суб'єктивно здійснюваних актів перцепції та оцінки «кризового», передумовою чого є когнітивна та афективна можливість сприймати «кризове», де когнітивна – суб'єктивне знання щодо «кризового», афективна – суб'єктивні оцінки щодо «кризового» [30]. Таким чином, об'єктивістська інтерпретація в душі структурного функціоналізму чи органіцизму містить у собі імпліцитне твердження, що «криза» та «кризове» як у когнітивному, так і в афективному його сприйнятті конвенційно і консенсуально, тобто має загальну значущість і визначеність для всієї соціальної системи. І хоча тут варто врахувати заувагу, що конвенційність та консенсуальність конструюються та створюються і в цьому сенсі вони є феноменологічно «ситуативними», конкретними, практично реалізованими та «мертвими» поза людською діяльністю, для нас важливішим є те, що криза у феноменологічній оптиці постає зовсім інакше, і вже точно не визначається як однозначно протилежна порядку, як односпрямовано антизвична.

В цьому сенсі, якщо спиратися на напрацювання соціології знання та її постулювання конструктивістського початку соціального¹⁹, зокрема на визначення інституціоналізації як «взаємної типізації звичних дій діями різного роду» [31], то ми теоретично виявляємо, що для соціальних інститутів не є необхідним функціональний взаємозв'язок. Говорячи мовою А. Шюца, кожен такий інститут має свою схему інтерпретації та систему релевантностей, що інтерсуб'єктивно пов'язує його діячів, але не передбачає з'єднання з іншими інститутами, що породило б емерджентну механістичну «тотальність» [30, с. 210].

Тут цікавим та важливим розширенням може бути луманівська ідея інтерпенетрації систем, а також ідея системних інтерфейсів, за допомогою яких підсистеми (або, в іншій оптиці, відносно закриті системи) взаємодіють одна з одною. В такому випадку дослідницьки важливим буде аналізувати не те, як люди намагаються вибудувати в кризових та динамічних умовах та ситуаціях всезагальний порядок, але скоріше те, як вони конструюють системні інтерфейси, здійснюють процеси системної інтерпенетрації²⁰, говорячи мовою А. Шюца, як зберігають та «взаємно перекладають» системи релевантностей та схеми інтерпретації. Ось такі практики транслювання та перекладу, їхня активізація та диференціація могли б бути важливими індикаторами, з одного боку, підвищення гнучкості та динамічності системи, а з іншого – специфічної кризи «системної тотальності», проінтерпретованої механістично та моністично. Але концептуально побачити та

¹⁸ Тобто таким, що передусє формулюванню будь-якого судження, навіть найбільш об'єктивного, навіть формально-логічно обґрунтованого; в цьому сенсі пресупозиційне розгортає себе в судженнях, а судження постають лише продуктом пресупозицій.

¹⁹ Але за збереження його діалектичного взаємозв'язку зі структурним, що спрощено можна назвати механізмом діалектичного конструювання суб'єктивно-об'єктивних значень.

²⁰ Інтерпенетрацією є взаємопроникнення систем, або, як пише Н. Луман, інтерпенетрація є ніщо інше, як підготовка комплексності однієї системи для вибудовування деякої іншої системи, і саме в тому сенсі, що вишколені здібності сприйняття і мислення представляють у розпорядження систем власну комплексність для того, щоб провокувати в комунікативній системі досить часті (але з її власної перспективи – не програмовані, випадкові) іритації (Luhmann N. (1993). *Wissenschaft der Gesellschaft*. Suhkamp. P. 549-616).

емпірично виміряти це можна лише з використанням феноменологічного інструментарію, оскільки системна парадигма, що звертається до узагальнень високого ступеню абстракції, сама вимагає такого матеріалу для цих узагальнень. Ось чому ми окремо звертаємось до феноменологічної інтерпретації «кризового», в тому числі і таких її варіацій, що отримали розвиток у структурному конструктивізмі П. Бурдьє.

Нагадаємо, що стійкість, упорядкованість та цілісність очікувань, названих П. Бурдьє «оркестрацією без диригента» [24], виявляють себе в окремо взятих габітуалізованих актах, які, однак, ґрунтуються на різних рецептах відтворюваності процедур цих дій. І якщо сама метафора оркестрації без диригента апелювала, скоріше, до генези, аніж до онтології множинної диференціації суспільних порядків (зокрема і в кризових чи хаотичних процесах), то сама схема аналізу емерджентного порядку («оркестрації») крізь призму окремих актів (габітуалізованих, відтворюваних, процедурних) заслуговує на увагу.

Тут виникає, з нашої точки зору, цікавий парадокс. Справа в тому, що «кризове» конституюється в реальності повсякденності лише тоді, коли патерни сприйняття, оцінювання та дії для відтворення такого габітуалізованого акту не призводять до задовільних результатів, які вважалися такими в минулому. Але ж серед таких патернів є і патерн «кризового». Отже, евристично можливим є дослідження такого кризового, яке в інтерпретаціях габітусів не має навіть означення як кризового і, власне, саме тому є абсолютним кризовим.

Звісно, класичні дослідники не могли «побачити» цей парадокс. Зокрема, за А. Шюцем, «ми називаємо таку ситуацію кризою – частковою кризою, якщо вона ставить під сумнів тільки деякі елементи світу, що вважається само собою зрозумілим, і повною кризою, якщо вона позбавляє значущості всю систему координат, саму схему інтерпретації» [30]. Інакше кажучи, класик феноменології вбачає лише один з аспектів вказаного нами парадоксу, не виходячи на те, що «кризове» також може бути схемою інтерпретації. А між іншим, дії людей саме у ситуації кризи чи хаосу, які не інтерпретуються як такі саме через свою абсолютність, заслуговують на особливу дослідницьку увагу. Нагадаємо, що з точки зору феноменології інтерналізовані форми соціального життя, що є компонентом механізму конструювання суб'єктивно-об'єктивних значень, здійснюються у діалектичному взаємозв'язку з об'єктивацією та екстерналізацією і повинні підтримуватися за допомогою легітимацій, які вказують на «знанневу» та «ціннісну» обґрунтованість таких значень (до речі, про когнітивне та афективне сприйняття) [31]. Це означає, що «типова криза» або «типізований хаос» має бути легітимно найменованим, позначеним, оціненим та навіть практикованим. У цьому сенсі показово те, як актори випрацьовують «прошарки міцності» у своїх мікросистемах практик та сприйняття, як вони формують «запасні шляхи» взаємодії та існування, як вони діляться та селекціонують структури, практики та дискурси, специфічно релевантні саме таким «типізованим кризам». З нашої точки зору, такі «запасні шляхи» та «прошарки міцності» також заслуговують на окрему увагу дослідника, і соціологи часто недооцінюють у дослідженнях криз та їхніх перспектив саме цю групу питань.

Ітерналізована ж реальність у повсякденності підтримується рутинними механізмами легітимації, а в ситуаціях кризи – кризовими механізмами легітимації. П. Бергер і Т. Лукман, хоч і латентним чином, теж проводять демаркацію між рутинним (повсякденним, «зрозумілим світом») і кризовим²¹, причому кризовому приписується властивість дискретності, в якій порушується реальність повсякденності у її конкретному інституційному прояві та континуальності. Можливо, саме цим пояснюється те, що в кризових та хаотичних ситуаціях та практиках актори апелюють саме до того, що відтворює та зберігає хоча б частку попередньої континуальності: зберігає додаткову енергію, довше «зберігається» саме, допомагає затримувати «шматки» «розірваної тканини» соціального. Помітимо, що «кризові» речі є більш витривалими, більш довго функціонуючими, більш «надійними» за визначенням та своїми характеристиками, а стратегії підвищення надійності та життя в кризі, спостережувані нами останніми місяцями, включають у себе саме фабрикацію континуальності комунікації, взаємодії, практикування, звичок, дискурсів.

При цьому феноменологічна інтерпретація «кризового» не вписує в логіку інституту та відповідних йому типізацій інваріантне бінарне кодування щодо самого «кризового», тобто криза не є однозначно (дис)функціональною і навіть однозначно визначуваною та демаркованою від некризового. В цьому сенсі інституту у феноменологічному розумінні залишаються контингентними як у визначенні «кризового», його значимості, так і в описі його перспективності. Можна сказати, що соціальні інститути, відповідно до соціально сконструйованих схем типізацій, їхніх принципів кодифікації та класифікації, системи релевантностей, статусно-рольової конфігурації та легітимаційних механізмів, самі як кодують поняття «кризи» і «кризового», так і «розшифровують» їх, пояснюючи та обґрунтовуючи «кризу» та «кризове». Більше того, цікаво розглянути, яким чином ці кодування, розшифровки, обґрунтування та легітимації самі стають частиною владних стратегій, символічної боротьби, нових «правил гри» (нав'язаних «переможцями» в цій боротьбі), а також, власне, приводом для початку «символічного штурму» соціального порядку з метою його реконструювання та перебудови. Цілком можна допустити, що категорія / схема сприйняття «кризового» породжується і закладається самим соціальним інститутом, який, по-перше, в такий спосіб легітимує власне існування (через імпліцитне протиставлення «гіршому хаосу») і, по-друге, конструює специфічний еталон

²¹ Тим, що руйнує наявні інституційні схеми сприйняття, оцінювання та (спів)дії.

сприйняття і оцінювання «кризового»²². Що саме визна(чи)ти як кризове, які саме завдання з «подолання» кризи висувати, які «кризові прояви» помічати та ігнорувати – все це є предметом «дискурсу кризи», витворюваного тим чи іншим інститутом або в межах того чи іншого інституту.

В такому випадку, власне, ми можемо припускати, що будь-який соціальний інститут готовий до прийняття та габітуалізації «кризового», тобто що він є готовим до трансформації того, що є на даний момент дисфункційним або таким, що деструктивно впливає на повсякденність: на повсякденне, «некризове», причому здійснити це відносно неproblemатично (якщо не враховувати суто політичних моментів). Більше того, ми можемо припустити, що така інтеграція «кризового» до порядку соціального інституту залежить лише від декількох ключових параметрів: міри дисфункційності для даного конкретного порядку²³, релевантності наявним схемам сприйняття та оцінювання²⁴, відповідності наявному «балансу влади» (говорячи мовою Н. Еліаса [26]).

Виходячи з такого бачення соціальних інститутів, основною їхньою функцією стає рекурентне²⁵ усунення «кризового» з повсякденності та його переміщення і включення у порядок повсякденності, а також до простору та правил самого соціального інституту. Тим самим, з одного боку, соціальний інститут «розширює» себе за рахунок інтеграції до своїх порядків елементів з оточуючого середовища (за Н. Луманом), «переопрацьовує» хаос на порядок, робить порядок більш гнучким, збільшує кількість інтерконекторів та інтерфейсів, ускладнюється та «вбирає» в себе досі невластиві йому порядки та простори. Ці процеси та практики також важливо досліджувати.

Слід розуміти, що «кризове» та інструменти його габітуалізації (та тим самим – знешкодження кризового) конструюються в ході самої інституціоналізації, а тому ефективними засобами підтримки соціального інституту вважатимуться такі, що принципово виключають зі значень цього соціального інституту «абсолютну кризу»: тут вступає в опозицію явище «абсолютної кризи» та категорія «кризове явище», тобто сконструйована науковими методами «криза» та її розуміння, оцінювання та відповідні заходи щодо «кризового» з боку соціального інституту. Адже суб'єкти всередині певного інституту не можуть помислити схеми інтерпретації, які виникнуть у разі «повної кризи», тобто спродукувати неінституційні значення в рамках цього інституту. Тому й соціологічному вивченню, частіш за все, підлягають «часткові кризи», що підштовхують соціальний інститут до реформації власних значень та/або кооптації соціальних суб'єктів у межах вже наявних релевантностей, контингентностей та об'єктивних умов. А це означає і що мають вивчатися, в тому числі, процеси актуалізації заздалегідь закладених в інституційні форми «способів реагування», «інструментів інтеграції» тощо. Це створює загрозу аналізу криз як спродукованих сценаріїв та спектаклів, і саме для цього потрібно враховувати бурдєвістський контраргумент «оркестрації без диригента», в даному випадку – другої частини цієї метафори.

Довіра та криза: мікроеможливості дослідження макропроцесуальності

Соціальні інститути, що конструюються взаємними самоочевидними типізаціями і самі конструюють об'єктивовані продукти цих типізацій для їхньої подальшої інтерналізації майбутніми учасниками знанневих процесів, містять у собі уявлення про кризове і стабільне, що здійснюється за допомогою інструменталізації об'єктивованих продуктів цього інституту, які стали конструктами другого рівня, тобто легітимаціями. Зокрема, акумуляція та концентрація суб'єктивних смислів та об'єктивних фактичностей рекурентно відсилає учасників інституту до попередніх його значень та продуктів (відповідно, у суб'єктивістському та об'єктивістському вимірах), визначаючи кон'юнктуру як звичну чи незвичну, тим самим конструюючи масове розуміння та уявлення про поточні процеси та ситуацію як про кризові або як про стазисні.

Отже, кризове, розглянуте феноменологічно, отримує ціле віяло перспектив еволюції: як мінімум, три можливі варіації тут прослідковуються. А саме:

1) кризове може бути «ігнороване» («не помічене», «відторгнуте») соціальним внаслідок неможливості «переробки», «ресайклінгу». Це один з найбільш складно досліджуваних феноменів, оскільки тут, як і у випадку, наприклад, з феноменом докси, ми маємо дещо, що проявляє себе не через наявність, а через відсутність, через «пустоту», «неіснування»;

2) кризове може бути концептуалізоване та споряджене відповідними знаково-символічними, практико-діяльними, дискурсивними та речовими атрибутами саме як кризове; воно ритуалізується в такому випадку як «незвичне», посідаючи тут парадоксальне місце «звичного незвичного»;

3) існує можливість усунення незвичного та зворотного його включення у звичне, що з очевидністю виводиться з основних характеристик повсякденності, описаних П. Бергером та Т. Лукманом [31]. Якщо

²² Як спосіб «каналізації» критичного погляду та опозиційного порядку способу інтерпретації.

²³ Умовно кажучи: неможливо інтегрувати занадто руйнівне явище чи властивість.

²⁴ Неможливо інтегрувати заздалегідь та радикально контрадикторне.

²⁵ Під яким розуміється таке, що «обчислюється», «створюється», «обраховується», «конститується» на основі значень, структур, властивостей попередніх членів послідовності подій, явищ, сутностей тощо.

реальність повсякденності є найвищою реальністю, тобто реальністю *sui generis*, якщо вона функціонує як опосередкована інстанція між значеннями та продуктами інших реальностей, які є анклавами у реальності повсякденності, то усунення незвичного та включення його у звичне передбачає побудування «інтерфейсів», що поєднують «колишнє незвичне» (а тепер «нове звичне») з регіонами «старого звичного».

У всіх цих трьох випадках особливу роль відіграє довіра як знаннєвий конструкт, який депроблематизує рутинізацію у третьому сценарії, доєднує рутинізоване кризове у другому та забезпечує амнезичну практику у першому сценарії. Розглядати «кризу» та «довіру» ми будемо саме в контексті повсякденних габітуалізованих практик і типізацій. Габітуалізовані практики і схеми типізацій, включені до конструювання соціального інституту, прагнуть мінімізації докладених зусиль для відтворення раніше отриманого результату в «максимально економічному режимі». Суб'єкт такого конструювання має певні очікування щодо того, що у процесі його взаємодії з навколишнім світом звичні потреби та практики будуть задоволені схожим або аналогічним чином з тим, як раніше вони задовольнялися. Цей ефект, який П. Бурдє описав як гістерезис габітусу, а саме рекурентне використання попередніх схем задоволення потреб для наступного задоволення та практичного (ре)формування нових схем, породжує специфічну алхімію рутинної взаємодії, в якій з відносно довільного матеріалу народжується визначена та структурована субстанція порядку, навіть якщо в якості частини порядку буде «зв'язане» у хімічній метафорі кризове, яке завдяки цій «зв'язаності» перетворюється або на «невидиме» (і тому безпечне), або на «видиме безпечне». Дослідження «технік невидимості»²⁶, способів та інструментів «зв'язування» та «деактивації», а також задіяності у цьому процесі феноменів довіри, потребує окремої подальшої роботи з операціоналізації та концептуалізації цілої низки понять.

Зокрема, тут може бути ефективною системна парадигма, за допомогою якої категорія довіри ставиться в контекст ситуації подвійної контингентності. В такій ситуації обидва суб'єкти мають подібні очікування і зобов'язання один щодо одного, взаємно (від)творюючи і регулюючи спільну комунікацію, взаємоузгоджуючи ситуацію як нормальну, як «видиму кризову» або як «ілюзорну нормальну» (в якій кризове ігнорується). У міру звичності та засвоєності схем сприйняття, оцінювання та дії, що породжують практики, суб'єкт має найвище почуття узгодженості з його власною повсякденною реальністю, з виробленими ним самим смислами та діями і, відповідно, має як деякий досвід редукції подвійної контингентності, так і напрацьований обсяг та багаж довіри. Як пише з цього приводу А. Шюц, тут працюють «ті типізації та символізації, за допомогою яких ми розрізняємо певні страти нашого соціального світу, конструємо та інтерпретуємо його зміст, визначаємо цілі та порядок наших дій у ньому та враховуємо його впливи на нас, весь цей ментальний інструментарій вже переданий нам як переживаний без питань [unquestionably given] саме через ті соціально детерміновані схеми інтерпретації та висловлювання, які превалюють у групі, до якої ми входимо, і які ми звикли називати «культурою» нашої соціальної групи» [30]. Важливою частиною цієї «культури» є «культура довіри» як «засіб виробництва засобів виробництва» соціального порядку поза залежністю від того, виробляється тут кризове чи стазисне як частина соціального порядку.

В такому випадку, як і у випадку методології П. Бурдє, соціальний простір може бути структурований відносинами сил між позиціями агентів і поглядами самих агентів, які займають певну позицію, на інші позиції інших агентів. Диспозиції, що функціонують доксичним чином, структурують соціальний світ і відбуваються як дані-самі-по-собі. Агенти інтерналізують правила гри і можуть максимізувати свої вигоди, часто неусвідомлено, користуючись своїм практичним змістом, своїм почуттям гри, яке розгортається у шюцівському «життєвому світі», у процесі безпосередньої згоди зі світом [24; 32]. Важливим елементом цієї згоди є саме довіра: адже саме таке ставлення суб'єкта до світу, відношення між доксичним досвідом і повсякденною реальністю є фундованим на довірі а) до вироблених ідеалізацій, типізацій, символізацій, практик; б) до безпосередньо переживаних впливів ззовні; в) до власне фундаментальної типізації «кризове – стазисне» як такої, що «працює», що може бути використана для напрацювання та підкріплення інших типізацій тощо.

У системному та феноменологічному сенсах відносини довіри між суб'єктом та світом суть мінімізація та економія зусиль, часу та ресурсів вироблення та фабрикації порядку соціального для максимізації задоволення потреби. Суб'єкт оперує арсеналом габітуалізованих очікувань відносно зовнішнього об'єкту та набором габітуалізованих зобов'язань, які, використовуючись з довірою як засобом мінімізації ризиків та подальшої стабілізації очікувань (за Н. Луманом), застосовуються для вироблення порядку соціального, що здійснюється парадоксально не за рахунок «додавання» та ускладнення, а за рахунок «спрощення» та редукування комплексності середовища.

Тобто довіра є габітуалізацією, що усуває безліч опосередкуючих інстанцій, які ускладнюють здійснення повсякденного акту [33], та, усуваючи їх, макросоціально проявляється як редукція та спрощення цього акту. В режимі довіри пов'язаність суб'єктів чи об'єктів стає неопосередкованою, без

²⁶ Або, як би сказав І. Гоффман, технік «громадянської неприсутності» та тактовного ігнорування.

очікування опору, без розрахунку на злам повсякденної звичності. Криза у такому разі виступатиме саме тим, що ламає звичні очікування та зобов'язання; тим, через що діючий суб'єкт не може відтворити типізовану процедуру за габітуалізованими рецептами з граничною мінімізацією зусиль, що витрачаються, і максимізацією результатів акту, що його задовольняють. Причому, якщо згадати запропоновану нами вище тритомію, така неможливість відтворити може бути «очікуваною та нормалізованою» (у випадку «видимого» кризового) та «неочікуваною»²⁷.

Висновки і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі. Отже, підводячи підсумки, зазначимо, що кризове є таким, що порушує звичний перебіг структур життєвого світу повсякденності. Для дослідження «кризового», інтерпретованого в такому ключі, потрібно «побачити» те, що ми характеризуємо як «не-кризове» (стазисне) і перехід цього стану «не-кризового» (тобто стабільного, стійкого, відтворюваного) в ранг «кризового» (причому перехід легітимний і легітимований). Також необхідно досліджувати те, яким чином (на мікрорівні) соціальні суб'єкти покровоко озвичнюють щось «кризове» як «кризове», незвичне, важковідтворюване, нестабільно габітуалізоване, і, нарешті, «некризове» / стазисне.

Ще однією проблематикою, яка потребує свого вивчення, є проблематика «інституційного зсуву», ерозії усталених соціальних інститутів як структур очікування, що відбувається під впливом підвищеної ризикогенності глобального світу з його невизначеністю, ненадійністю, мобільністю, динамікою тощо. Перерозподіл ризиків, їхнє накопичення та надмірне насичення ними могло б проявитися у перенасиченні порядку соціального²⁸ ризиками, комплексністю, нередукованістю, а отже – безглуздістю та абсурдом (інтерпретованим соціологічно як надмірність можливого). Це цікаво епістемологічно поєднується з очевидним фактом, що політичні та економічні рішення, що спричиняють накладення ризиків на інститут чи інший фрагмент порядку соціального, стрімко обмежують його автономію, здатність перевизначати зовнішні об'єкти у зв'язку з його власною логікою. Таке «проникнення» ризиків спричиняє зміну «правил гри» всередині даного поля, структуру сполучення сил усередині поля, перевизначає структуру капіталів соціальних агентів усередині цього поля, а отже, призводить до «переопису» усіх трьох класів кризового, виділених нами вище.

Тут виникає третя проблематика – проникнення та присвоєння логікою раціоналізації, менеджеризації та калькуляції, характерної для економічної сфери, (до) різних соціокультурних масивів, у тому числі відносно ризику та надміру можливого. Неолібералізм як набір економічних принципів, які стрімко порушують стабільне функціонування різних соціальних інститутів за їхніми історично сформованими контурами [34], редукує безліч аспектів соціального життя до логіки накопичення, експансивності ринку, яка проникає у все більш віддалені ділянки²⁹. Для нас є дуже важливим, що завдяки цьому виникає чудернацька діалектика редуції та природження можливого: з одного боку, квантифікація ризиків здійснюється в неоліберальній логіці редуції множинності «градів справедливості» (за Л. Болтанськи та Л. Тевено) до порядку ринку, з іншого ж – саме вона породжує надмір можливого та множинність, у тому числі за рахунок зламу звичних машинерій «обробки кризового» та «випрацювання стазисного».

У цих рамках ми могли б звести ідею розгляду процесуальності «кризового» до ідеї перерозподілу ризиків у суспільстві, окупованому та препарованому неолібералізмом. Наприклад, цілком можливо розглянути поле освіти та функціонування різних освітніх інституцій у світлі нав'язування полю освіти неоліберальної логіки: адже саме поле освіти зазнало чимало змін: воно втратило колишню автономність як здатність до редуції «зовнішніх» значень та умов до структурних умов поля освіти, знизилася «замкнутість» цього поля освіти та, відповідно, його межі стають дедалі невизначенішими. Тут «падіння» націодержави, про що пишуть деякі західні дослідники, стає ще більш актуальним феноменом, оскільки саме модерна націодержава як фабрика з виробництва інструментів контролю та виробництва порядку і ризиків була довгий час відповідальна за цілу низку полей, у тому числі і поле освіти. Коли ми помічаємо появу безлічі приватних освітніх інституцій (шкіл, коледжів, університетів), вебінарів, онлайн-курсів, які виявляються реальними конкурентами з виробництва та поширення знань, ми бачимо не тільки макрфеномени становлення принципово нових інституцій³⁰. На мікрорівні ми можемо побачити одну зі стратегій учнів: вони можуть віддати перевагу якійсь із приватних інституцій перед офіційною державною устанвою.

Це, зокрема, означає, що культурний³¹ і символічний капітали³², стають все більш ризикованими, неочевидними, мікросоціально «зважаваними» та «вирішуваними». На цьому прикладі простежується не тільки макрологіка «комодифікації» освітніх практик, зведення освіти лише до категорії «товару», що може

²⁷ У випадку «невидимого» кризового, яке при цьому залишається собою та все ж справляє вплив на дії агентів.

²⁸ Або його конкретного фрагменту – просторового чи порядкового елементу.

²⁹ Наприклад, у поле виробництва культурних продуктів, у тому числі музики і живопису, особливо якщо ми згадаємо, наприклад, NFT.

³⁰ Наприклад, інституту трансферу, як у спорті, вчителів-«зірок» до таких приватних шкіл та університетів.

³¹ Як інкорпорований, так і об'єктивований, наприклад, у дипломі.

³² Відносно яких, як зауважував П. Бурдьє, капітал держави є метакапіталом.

привести до повного нівелювання виховної та інтегративної функції освіти у принципі, але й мікрологіка «приватизації» та «освоєння» ризиків, їхньої редукції до «узвичасних», «одомашнених», «найменованих».

Нарешті, ще одну проблематику нам підказує екзистенційна соціологія М. Боль де Баля, а саме осмислення «кризового» через категорію *reliance* (возз'єднання) та категорію *deliance* (роз'єднання), а також через їхню діалектику. З точки зору цього соціолога, сучасне суспільство можна назвати суспільством *deliance* через руйнування фундаментальних структур, які раніше гарантували *reliance* (возз'єднання), а отже, людина стає психологічно та соціально роз'єднаною з іншими [35]. Тут виникає ще й вимір воз-/роз'єднання з ризиками, а не тільки з іншими – вимір, який не міг бути розглянутий в екзистенційній соціології, але який цілком може бути актуалізований в сучасному світі, оскільки у ньому саме возз'єднання з ризиком виявляється возз'єднанням з самим собою, своєю самістю.

В екзистенційній ж соціології *reliance* може проявлятися як на онтичному рівні існування суспільства, так і на онтологічному. За внутрішньосистемної кризи, коли йдеться лише про накопичення протиріч і доведення їх до межового пункту, криза може бути подолана за допомогою внутрішньосистемних змін. У разі онтологічної кризи системі необхідно виходити за межі власних кордонів. За неможливості такого виходу ми маємо справу з екзистенційною незадоволеністю або з хаотичним станом системи через те, що вона ще не пристосована до функціонування в нових межах подібних кордонів. Найкращим прикладом екзистенційної (онтологічної) кризи є криза культури, тобто криза смислової сфери соціальної реальності, втілена в системі вірувань, цінностей та норм [35]. За такої кризи кризовим виявляється саме розуміння кризового. На нашу думку, необхідно досліджувати, яким чином підпадає під кризове (пере)визначення ідея кризового, а не тільки ідея стазисного.

У суспільстві ризику та неолиберального глобалізму фундаментальні структури, руйнуючись, не можуть бути замінені чимось, що раніше гарантувало соціальний порядок, соціальну пов'язаність, соціальний *reliance*, тому стан «екзистенційної кризи» (іншою концептуальною мовою – відчуженості) переслідує представників різних соціальних класів і торкається самої проблеми кризового і кризи як такої. «Конкретний інший» та «узагальнений інший», «Інші» взагалі можуть тією чи іншою мірою руйнуватися на рівні повсякденності, що надмірно ускладнює життя повсякденних діячів, перенасичуючи їхній порядок життя «кризовим»³³. Цей вимір кризового вкрай рідко потрапляє до кола зору дослідників взагалі та соціологів, зокрема, тоді як, з нашої точки зору, насправді саме з (пере)визначення себе та Іншого починається встановлення стазисного, а втрата еквівалентності з Іншим є ключовим (ф)актом у втраті цього стазисного.

Представлений вище теоретичний ескіз ми хотіли б, доопрацювавши, застосувати до вивчення стратегій соціальних агентів у (від)творенні кризового, наприклад у полі освіти, враховуючи всю порушену проблематику суспільства ризику. Зокрема, у подальшому ми плануємо дослідити, яким чином агенти вибудовують свої стратегії³⁴ в умовах суспільства підвищеної ризикогенності. Цікавим напрямком дослідження є також проблема габітуалізації «кризового» в контексті його нормалізації³⁵ та трансформації у повсякденне. Перспективним уявляється й дослідження проблематики автономності / (оперативної) замкнутості / відкритості поля освіти, проникнення в логіку його функціонування неолиберальних тенденцій раціоналізації, менеджеризації, капіталізації, накопичення прибутку та зведення безлічі аспектів освіти до чистої логіки економізму.

RISKINESS OF MODERNITY AND STRATEGIES OF (RE)PRODUCTION OF CRISIS: A THEORETICAL RESEARCH PERSPECTIVE

Krainiukov Andrii – MA student of School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: andrii.krainiukov@student.karazin.ua

Golikov Alexander – Doctor of Sociology, Associate Professor of the Sociology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article is devoted to the theoretical and methodological study of the crisis phenomenon. Based on the developments of U. Beck and N. Luhmann, the authors examine the process of how rationality, trying to get rid of external dangers and control an increasing number of elements of the environment, produces more and more risks. It is analyzed how the logic of "rationalization", "managerialization", "calculativeness", "dynamism" becomes an integral and recognized attribute of modern society and at the same time leads to the emergence of new risks. Attention is also paid to how risks are transformed into a commodity with a visible and stable audience of constant consumption. In this light, the authors aim to build a research scheme for further analysis of the strategies of social agents in the conditions of riskogenicity and chryso-genicity of modernity. For this purpose, they turn to the analysis of the societies of the Modern Other as producers and objects of specific risks. Authors analyze separately the constitutive nature of risks, that is, as chosenness,

³³ Незвичним, неінституціоналізованим, нестабільним, невизначеним, таким, до якого не виробилося довіри, само собою незрозумілим, антидоксичним.

³⁴ Або тактики; зокрема, як вони в цих тактиках використовують «силу слабких», якщо вдаватись до теорій М. Де Серто і Дж. Скотта.

³⁵ І саме тут, з нашої точки зору, нам допоможе розрізнення онтичного та онтологічного.

producedness and implementedness by the system, where reveals the "double paradox of unreliability". Special emphasis is placed on how the industrialization of risk production forms a new arrangement of political forces in society and how it transforms the nature of symbolic struggle at the macro level and subjectivity at the micro level. It is demonstrated that the logic of "permanent choice" and "doom to flexibility" leads to the permanence of diversity, uncertainty, instability, and fragility of the objects of choice and to their involvement in the agent's identity. The formation of the fundamental paradox of the "actor doomed to act without the guarantee of his own subjectivity" is separately investigated. The authors justify another paradox, that the crisis is constituted in the reality of everyday life only when there is also a crisis pattern among the patterns of perception and action. The authors pay attention to "layers of strength", "typed crises", "backup ways", ways of preserving "pieces" of "torn social fabric", the phenomenon of "crisis things", as well as, in particular, to the processuality of the fabrication of continuity of communication, interaction, practice, habits, discourses. Particular attention is paid to the phenomenon of integration of the "crisis" into the order of the social institution and the key parameters of this process are highlighted, noting that the social institution "expands" itself due to the integration into its order of elements from the surrounding environment.

Keywords: modernity, crisis, risks, theory of sociology, globalization, construction.

Список використаної літератури:

1. Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge.
2. Giddens, A. (2002) *Runaway World: How Globalization is Reshaping our Lives* [2nd ed.]. Profile Books Ltd.
3. Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Polity Press.
4. Luhmann, N. (1993). *Risk: A Sociological Theory* Walter de Gruyter.
5. Adam B., Beck U., Van Loon J. (2000) *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory* [1st ed.]. Sage Publications.
6. Lukács, G., Livingstone, R. (1972) *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics* [MIT Press ed.]. The MIT Press.
7. Weber, M. (1949) *The Methodology of the Social Sciences*. The Free Press.
8. Ritzer, G. (1997) *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions* [1 ed.]. Sage Publications Ltd.
9. Deleuze, G., Guattari, F. (1987) *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press.
10. Nicolis, G., Prigogine, I. (1977) *Self-Organization in Non-Equilibrium Systems* [First Edition]. John Wiley & Sons.
11. Habermas, J. (2002) *Religion and Rationality: Essays on Reason, God and Modernity* [1st ed.]. The MIT Press.
12. Asimov, I. (1991) *The Caves of Steel* (The Robot Series). Spectra.
13. Giddens, A. (1992) *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press.
14. Debord, G., Knabb, K. (2005) *Society of the Spectacle*. AKPress.
15. Bourdieu, P. (1999) 'Job Insecurity is Everywhere Now' *Bourdieu P. Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*. New Press. 108 p.
16. Baudrillard, J. (1983) *Simulations* [Highlighted]. Semiotext(e).
17. Ranciere, J. (2009) *Hatred of Democracy* [2 ed.]
18. Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. UK: Polity Press.
19. Khondker, H. H. (2004) 'Glocalization as Globalization: Evolution of a Sociological Concept' *Bangladesh e-Journal of Sociology*. 1(2). P. 12-20.
20. Beck, U. (2006) *The Cosmopolitan Vision*, translated by Ciaran Cronin. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press
21. Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage Publications Ltd.
22. Bauman, Z. (2000) *Liquid Modernity* [1 ed.]. Polity.
23. Eriksen, T.H. (2001) *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age*. Pluto Press.
24. Bourdieu, P. (2008) in Poupeau, Fr. and Discepolo, Th. (eds). *Political Interventions: Social Science and Political Action*. Verso.
25. Giddens, A. (1986) *The Constitution of Society*. University of California Press.
26. Elias, N. (2000) *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* [revised]. Wiley-Blackwell.
27. Lyotard, J.-Fr. (1984) *Postmodern Condition the Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press.
28. Durkheim, E. (1984) *The Division of Labour in Society*. Palgrave Macmillan.
29. Durkheim, E. (2005) *Suicide: A Study in Sociology* [2 ed.]. Routledge.
30. Schutz A. (1967) *Phenomenology of the Social World* [1 ed.]. Northwestern University Press.
31. Berger, P. L., Luckmann Th. (1991) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* (Penguin Social Sciences). Penguin Books Ltd.
32. Bourdieu, P. (1998) *Practical Reason: On the Theory of Action* [1 ed.]. Stanford University Press, California.
33. Luhmann, N. (1988) 'Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives' *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford, 1988. P. 94-107.
34. Harvey, D. (2005) *A Brief History of Neoliberalism* [First Edition]. Oxford University Press.
35. Bolle de Bal, M. (2013) *Fragments pour une sociologie existentielle*. En 3 volumes. Paris: L'Harmattan.

Отримано 11.10.2022

Прийнято до друку 15.11.2022

DOI: 10.26565/2227-6521-2022-49-02

УДК: 316.472.4

STUDYING INTEGRATION PROCESSES IN LOCAL LABOR COMMUNITIES: BETWEEN INTERPERSONAL COMMUNICATION AND SOCIAL STRUCTURE (BASED ON THE THEORIES BY M. GRANOVETTER, S. EISENSTADT, AND A. HONNETH)

Prystupa Mariia – Master in Sociology, PhD student, Department of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: mariia.prystupa@karazin.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1556-8822>

In the article, theoretical provisions by M. Granovetter, S. Eisenstadt, and A. Honneth regarding the interrelation between interpersonal relationships and social structure are analyzed. It is underlined that these provisions can be used for studying transformation processes in local labor communities under the conditions of capitalistic globalization and technological advancement since it is reasonable to suggest that in this situation such communities will gradually lose their integrative function. The selected approaches are reviewed in order to identify the elements of social relations, which they consider the most significant and the ways they connect these elements. Similarities and differences between the discussed theories are analyzed, as well as the possibilities of their integration into a single conceptual framework. A number of aspects of social relations that all the three researchers consider significant are outlined, which are the following: trust, involvement (or active recognition of the counterpart's social significance), domination / submission relations and the establishment of compliance. The interconnection between these aspects is outlined also. It is concluded that the discussed theories can be integrated without contradictions into a single conceptual framework for studying social integration processes. Moreover, different scopes suggested by the researchers complement each other which allow elaborating a complex notion of these processes. The possibilities of application of such conceptual framework for studying integration processes in local labor communities are discussed. It is argued that it is adequate for studying social transformations resulting from the inconsistencies between physical and social topology. Perspectives of further research are outlined, including the effects of the above on solidarity in labor communities and their social and political agency, as well as the balance between intentionality and contingency in social change.

Keywords: *integrative function of labor, M. Granovetter's, S. Eisenstadt's, and A. Honneth 's theories, interpersonal relationships, social structure, social integration, integrative function of labor.*

Для цитування: Prystupa M. Studying Integration Processes in Local Labor Communities: between Interpersonal Communication and Social Structure (based on the Theories by M. Granovetter, S. Eisenstadt, and A. Honneth). *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological researchers of contemporary society: methodology, theory, methods»*. 2022. 49. С. 19-25. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-02>

Identifying the problem. Labor relationships involve common activity, shared physical space, similar socioeconomic and cultural background of the workers on close positions. These features create an environment for the formation of interpersonal relationships and local labor communities affecting person's social integration in the wider scope. Under the conditions of capitalistic globalization and technological advancement, contemporary labor relationships transform toward diminishing their consolidating influence. The introduction of new technologies increases labor productivity and allows substitution of human workers with automated labor force to decrease production costs. Moreover, the extensive automation decreases the total need for human labor [1]. This means that the frequency of human-to-human interaction within the labor process decreases. In addition, human-human interaction tends to become sporadic and short-term due to the increasing flexibility of the labor market [2]. Thus, common activity is gradually eliminated from labor.

The expansion of the alternative forms of employment and work schedule (part-time, off-hour, flexible, temporary, overtime, remote, etc.) results in desynchronization of workers' labor routines and diminishes their simultaneous presence at the same place [1]. The extensive implementation of electronic documentation and digital platforms for business communication decreases the frequency of face-to-face interactions.

Since the connections between employers and employees also become sporadic, they lose interest in supporting long-term relations, including creating decent working conditions and centralized provision of the workers' non-labor needs, such as housing, medical care, education, and leisure [3, p. 8-9]. This results in critical decrease of structural prerequisites for the sense of community between workers, as well as for the formation of attachment to a workplace.

Such flexibility and diffusion of the labor relationships blur the boundaries of professional and labor

groups, confuse their self-identification, and compromise solidarity [4]. One can suggest that in this situation local labor communities will gradually lose their integrative function. For studying these processes, a conceptual framework describing the connection between interpersonal communications and social structure is needed. Here we aim to evaluate the relevance of the theories by M. Granovetter, S. Eisenstadt, and A. Honneth for studying integration processes in local labor communities.

Analysis of recent researches. The latest trends in sociological theorizing show a decline in fundamental theory development: thus, an analysis of recent scientific publications in Ukrainian and international periodicals showed only minor occurrence of articles developing large-scale theories, methodologies, or their classification¹. Such trends appear due to the complications of the comprehensive analysis of the contemporary society, as well as the inner logic of development of sociology as an institutionalized discipline and a social activity [5]. However, we argue that the analysis of global processes may and should benefit from relying on a large-scale comprehensive theoretical framework of interpreting connections between individuals and social structures through all the levels of organization of society.

The latest rise of the "grand theories" in sociology has been observed in the last third of the 20th century, which is very recently in the terms of the development of the knowledge structures. Thus, most of the contemporary middle-range theories and empirical frameworks are rooted in them and may be better understood with their fundamental prerequisites [6]. At the same time, there have been significant transformations in society brought about in the 21st century by the extensive economic globalization powered by digital communication technologies, improvement of spatial mobility, and automation of labor. These processes, referred to as "digitalization of society", are being actively studied (see, for example [7]), and regarded as highly relevant for the society as a high abstract level entity [8], as well as in the context of national societies [e.g. 9; 10] and various spheres of social and economic activity [11; 12; 13; 14]. Theories developed before the profoundness of such changes became visible should be applied to the contemporary society with caution, as they may not account for the relevant new forms and practices of interactions that emerge respectively.

Based on such considerations, the scope of this article is turned towards the theories conceived and developed during the last third of the 20th century by the researchers of differing national, academic, and generational background. Similar theses in their theories are compared and combined in search of the underlying notions that one could use to analyze integration processes in local labor communities in contemporary Europe. It is suggested that due to the economic nature of the globalization the labor market is where the social change is initiated, either intentional or unintentional [8]. Research on the effects of the accelerated digitalization explore, among most frequent topics, social effects of the dissemination of remote working practices, new axes of the unequal distribution of the workload and income, and how they correlate with the traditional inequalities [15]. Special attention is paid to the issue of social effects of the accelerated labor market digitalization in the context of the Ukrainian society because of the combined crisis of pandemic and war causing major displacement of population [16]. Still, the fundamental principles steering transformation processes in local labor communities remain underinvestigated.

The purpose of the article. Considering the above, the article is aimed to analyze the potential of using the outlined theories (those by M. Granovetter, S. Eisenstadt, and A. Honneth) as a conceptual framework for studying integration processes in local labor communities.

Presentation of the theoretical research. M. Granovetter suggests studying interpersonal relationships using graph theory and forming a graph whose nodes represent people and edges are ties between them. Using this approach, any group of people can be represented as a social network and analyzed through mathematical models. An important characteristic of the tie is its strength – a combination of the amount of time, the emotional intensity, the intimacy (mutual confiding), and the reciprocal services [17, p. 1361]. The researcher doesn't analyze the functioning of the elements of the tie's strength or their weights, but investigates the influence of the tie's strength on the formation of social structure. According to him, the ties do not gain their strength randomly and independently: for example, two people having a strong tie with the third person will most likely have a strong connection as well, while weak ties tend to connect members of unrelated groups. Configuration of strong, weak and absent ties determines the structure of the social network [17, p. 1362-1363]. Thus, qualitative features of an interpersonal tie combine to define its strength that influences further formation of the relations structure in the units of potentially unlimited size. M. Granovetter himself uses this model in research, among other things, of the diffusion of information worldwide.

S. Eisenstadt studies personal relations (friendship, patron-client relations, ritual kinship, pseudo-kinship, and others) and their role in the formation of the sense of community and social norms. He places an emphasis on two most essential features of these relationships: voluntariness of the connection, meaning independent choice of

¹ The analysis was conducted by the author and included issues of the Ukrainian specialized editions in sociology published since 2019 and online search of English language scientific publications in sociology within the same time frame by keywords grand theory, "fundamental theory", "comprehensive analysis", "social structure", "social theory history", etc.

partnership, and the consequent ability to connect people regardless of gender, age, race/nationality, class, etc. [18]. Due to these features, personal relationships have a twofold nature: on the one hand, they are informal, particularistic, and involve one's unique personality through deep emotional attachment; on the other hand, they are still largely bound by the social constraints, universalized, and can serve as proxies for social order. These relations are usually characterized with mutual intimacy, moral and emotional obligations (trust and empathy above all), the sharing of common "pure" pristine values, and some equality (even in the essentially hierarchical patron-client relations, which imply moral equality of the participants abiding to the same norms) [18, p. 2].

A. Honneth analyzes personal relations through the optics of recognition processes which he describes as an attitude characterized by the ascription of significance to, and the moral reasoning of, the specific unique features of a person, as well as by regarding them while planning one's activity. He distinguishes between the three levels of recognition processes which differ in modes and objects of recognition. Modes and objects of recognition are the aspects of personality involved in the process. A person can perform recognition through intuition (affective aspect), concept (cognitive aspect), and intellectual intuition (rational affect). Possible objects are an individual (one's concrete needs), a person (one's formal autonomy), or a subject (one's individual particularity) [19, p. 25]. Primary recognition concerns affective aspects and concrete individual needs; it is performed through intuition and takes the form of love [19, p. 95-96]. The relationships in primary groups (friends and family) are the source of this type of recognition. A special significance in this sense is attached to the parent-child relationships since they become the first experience of recognition relations for a person and affect all such relations during lifetime. On the basis of the primary recognition, a person develops trust to themselves, the ability to trust others, the image of self and own place in life, according to which further relations are formed. The abuse of recognition on this stage results in problems of the person's social integration [19, p. 103-104].

In all three research perspectives interpersonal relationships represent the primary unit of community which involves a person through emotional activity and engagement. On the level of social institutions, a person becomes involved in relations as a member of a group, i.e. through the position in the system of connections. Thus, the network of interpersonal relationships affects the structure of relationships between larger social units; and at the same time the order of structuring these relationships preconditions formation of personal connections with certain partners in certain form.

Researchers offer different approaches to describe this mutual influence between interpersonal relationships and social order. The structural aspects of such influence are highlighted in the social network analysis, which was originally used by M. Granovetter to underline the way social and economic activities are mixed up with networks of social relations [20, p. 113]. He calls this feature "embeddedness" and suggests taking social networks as a middle level between larger cultural, political, and economic phenomena on the macro-level and individual interactions on the micro-level. Social networks serve as an intermediate level connecting micro- and macro- together. Social network analysis is a tool to capture the point "where cooperation and trust and domination and compliance are actually produced, and those are crucial parts of every socio-economic system" [20, p. 116].

The structure of social networks affects collective behavior, diffusion of information and innovations, and social change through it all. M. Granovetter introduces threshold models of collective behavior suggesting that such grand-scale social phenomena as rioting, voting, migration, and education attainment are defined by the mutual influence of individual choices [21]. His approach is based on the application of mathematical methods (graph theory, game theory) to model systemic interdependence of multiple elements and to compute the results. Thus, he takes into account both the definitive role of the micro-level phenomena and processes and the non-linear dependence of the social institutions and change on the individual interactions, the impossibility to reduce the society as a whole to separate actors.

S. Eisenstadt focuses on culture, which is defined by the specific patterns of the interpersonal relations within the respective community and at the same time serves as an environment for such relations, a necessary condition of their establishment in a certain form. He dedicates his work to the empirical research of how trust, cooperation, and domination / submission are established in the immediate relationships in different cultures [18, p. 43-47]. He is interested in both the existing diversity of cultural patterns regarding the formation of such relationships and the historical development of civilizations. The type of civilization influences the functioning of trust on the micro-level, which, in turn, defines the structure of trust in society and the development of social change. The notion of cultural diversity and historical development of cultures, axial time and axial civilizations plays an important role in his concept of modernization. According to him, modernization process takes on a respective trajectory and connotation within a certain culture [22, pp. 47-72]. Thus, S. Eisenstadt's approach is based on the analysis of the gradual historical development of the societies according to their own internal logic, which is based on the sustainable transfer of the foundational principles of the relationships of trust and domination / submission from the individual interactions to social institutions and backward. In this regard, orientation to universalism / particularism represents an important characteristic of civilization in his theory since it is capable of changing the balance between the personal and the social [23].

This balance is represented somewhat differently in A. Honneth's work. He expands the principles of

recognition processes from interpersonal to group connections, suggesting the notion of the three levels of recognition processes, and underlines the importance of interpersonal recognition relations in understanding social relations. Recognition processes on the three levels are fundamentally similar: the essence of the process is the same, and different levels of interaction are formed due to the diversity of modes and objects of recognition. The processes on different levels intersect and consistently continue each other coming to be essentially interconnected [19, p. 129].

At different levels recognition takes the form of love, rights, and solidarity and influences the formation of the relevant aspects of personality. On the first level, self-confidence and trust to others are formed through the love accepted and given. On the second level, people act as participants of organized exchange, first of all, commodity exchange, and recognition takes a legal form of the recognition of rights. Self-respect is built through the awareness of one's own civil rights and the respect for the similar rights of others. The third level implies the unity of values of the morally autonomous subjects and orientation to common laws and evaluation criteria. Self-esteem is built based on this form of recognition, which is solidarity. An important feature of this form of recognition is trust represented as recognition of the counterpart's moral autonomy and their ability to make reasonable decisions regarding moral standards [24]. This thesis is close to S. Eisenstadt's notion of equality in interpersonal relations.

Reciprocity of recognition is fundamentally important since it defines a human's personality and their place in the respective relationships [25, pp. 197-206]. This means reciprocal manifestations of love, mutual recognition of rights, and symmetric evaluation according to the values, which are significant in the context of common activity. In the relation of solidarity, the key aspect is active involvement in the individual features of the personality of each participant [24]. In this case, recognition isn't necessarily connected with positive estimation; the attribution of significance through the orientation of one's activity is far more important. In this regard, A. Honneth distinguishes between misrecognition as disregard to the respective aspects of counterpart's personality, and disrecognition as complete social invisibility of the object. For him, the involvement in the recognition relations serves as a criterion of both individual and social manifestations of a person: only in such relationships can one actualize himself as a human, obtain and reveal individuality, and perform freedom [25, pp. 197-206].

Despite the difference in the approaches and in the elements of social relations, which are in the focus of attention in the respective theories, it is possible to outline a number of aspects of such relations which all the three researchers consider significant.

1. Trust. For M. Granovetter, mutual confiding is an element of the strength of a tie, which influences the structure of social networks and, in the end, all grand-scale social phenomena. He includes trust as a necessary element of any socioeconomic system, which is essential to start interaction, and argues that it is actually produced on the level of interpersonal relationships in social networks. S. Eisenstadt analyses trust as a basic feature of informal interpersonal relationships, and the structure of trust – as a defining characteristic of a civilization affecting the cultural environment of social and political processes. Orientation to universalism / particularism, which he includes as one of the primary characteristics of a civilization, regards specifically the principles of trust establishment. In the theory by A. Honneth, trust accompanies recognition processes at all the three levels: at the first level it is formed as an ability that later defines the specificities of social integration; and further develops to become a unity of values manifested as trust toward the other as a morally autonomous subject.

2. Involvement, or active recognition of the counterpart's social significance. In the theory by M. Granovetter it takes the form of reciprocal services, which, same as trust, are the element of the strength of a tie; and also, it is revealed in the mechanisms of collective behavior in the form of orientation of own strategy to the choices of others. For S. Eisenstadt involvement is a primary feature of interpersonal relationships; it is revealed in the form of moral and emotional obligations between the participants, as well as in the form of the establishment of cooperation. A. Honneth analyses active involvement as a ground for recognition processes; it serves as a medium for symmetrical evaluation, characterizing actually social interaction.

3. Domination / submission relations and the establishment of compliance. All the three researchers agree that domination / submission relations derive from interpersonal interaction and then transfer into institutional relations. Compliance here serves as a necessary basis for social order and can take the form of either active freewill compliance or the result of power relations. M. Granovetter takes it as a mutual influence of the subjects, especially regarding the choice of action – thus, this choice is free since it is made individually and at the same time socially determined since it is oriented to others. It is the configuration of social networks, structuring this mutual influence, which plays the key role in the production of domination and compliance. S. Eisenstadt puts the questions of domination, submission, and equality in the center of his research. Interpersonal relationships constituted in a certain way represent the basis for the mechanisms of production, transmission, and transformation of social order. Special meaning is ascribed to such form of compliance as moral equality, meaning orientation to the same norms, which clearly echoes the concept of relations of solidarity of A. Honneth, whose theory views a single moral criterion as a feature of the highest level of reciprocal recognition. Herewith, it is the need for reciprocity of recognition that determines the interrelation between domination and submission, as well as the distribution of rights to use certain goods. Therefore, demonstration of recognition or disrecognition serves as an

exercise of power, as an act of struggle for power; and the struggle for recognition comes to be actually social struggle.

It is important to pay attention to the interrelation between domination, submission, and compliance given in the respective theories. For M. Granovetter compliance appears to be a product, a result of relations in social networks; it is "produced" in interpersonal interaction, established due to the mutual influence of individuals, and it is necessary for the consequent levels of integration. In the theory by A. Honneth compliance in the form of reciprocity of recognition underlies any social interaction and serves as a prerequisite of the process of establishing balance between domination and submission, as a certain "balance point" in the relations of mutual interdependence of the dominant and the subordinate. S. Eisenstadt takes domination, submission, and equality as different modes of functioning of trust being an essential feature of a relationship. Thus, "the establishment of compliance" in the three theories means, respectively, its "emergence", "enacting", and "practicing". Analyzing them altogether, it is reasonable to argue that such approaches reflect different aspects of the dynamic social process.

The examined common elements of the theories also constitute the interconnected consequence describing the social process: *trust* acts as a ground for a contact; *involvement* – as an active manifestation, materialization of the contact; *compliance* – as validation of the relation in a certain form and as a basis for further trust.

Having the discussed common elements, the approaches can be combined; in this regard, it is necessary to take into account the differences in their scope. As it was stated before, M. Granovetter leaves the specificities of interpersonal interaction out of his scope, skipping on the possibilities to operationalize and calculate the weights of the elements of the strength of a tie. The approaches of S. Eisenstadt and A. Honneth allow extending the notion of processes at this level of social interactions: S. Eisenstadt focuses his attention on the forms and modes of practicing trust, proximity, and kinship, while A. Honneth adjusts G.H. Mead's theory of self for exploring the mechanisms of primary recognition processes [19, p. 71]. It may seem that both researchers miss out the middle level proceeding from interpersonal interactions to grand-scale social processes, by contrast to M. Granovetter, for whom the meso-level of social networks lies in the center of attention. S. Eisenstadt puts the question about the structure of trust in society, which is interconnected with individual trust, and A. Honneth's notion of the essential unity of the recognition processes at different levels explains the consistency of such transition. A. Honneth elaborates the question of the middle level through the analysis of "I" and "We" balance [26]. However, the method suggested by M. Granovetter enhances this transition with actually structural aspects due to the detailed research of the structure of social networks.

Conclusions. Since the discussed researchers underline similar aspects of the social relationships in analyzing the interrelation between interpersonal relationships and social structure, it is possible to integrate their theories into a single conceptual framework. In their scope, the connection between interpersonal relationships and social structure appears actually processual; it is continually reproduced with certain variability. Changes start from the lower levels, yet their influence on the higher levels is not linear; moreover, interpersonal interactions are largely determined by the structural properties of the environment, although neither of the influences is characterized by rigid determination. Different scopes suggested by the researchers complement each other, which allow elaborating an integrated notion of the social integration processes.

No contradictions are found between the theories since they all implement a notion of the mutual influence of the different levels of social integration. This is the way the researchers respond to the demand for synthetic theories, which gained relevance in the last third of the 20th century, when they started investigating the topic. Using the complex approach for studying transformations of local labor communities allows tracing the connection between social integration in local labor communities and grand-scale social change, the mechanisms of introduction of this change into the local labor communities and labor relationships in general. Besides that, it explains the significance of the process, which is not limited to only the sphere of labor. Moreover, this approach can be used as a basis for empirical research of the new grounds for social integration, which substitute labor's integrative function under the conditions of contemporary transformations of labor relationships.

In addition, it is important to notice that the discussed theories do not imply the necessary locality of the social process: trust, involvement, and compliance can evolve not only in face-to-face relationships, but also in remote and virtual interaction without connection to physical presence. Though these authors develop their theories prior to the era of globalization characterized by the inconsistencies between physical and social topology, they are relevant for studying social transformations resulting from it.

Further theoretical developments on the topic should concern the investigation of the dispersion range of change, which may occur in the reproduction of social order, as well as the possible specificities of social integration processes in the interpersonal relations formed in the context of labor. Empirical research might be aimed at the evaluation of the effects of the labor relationships transformations on the overall solidarity in society and the analysis of changes (if any) in the basic principles of the formation of trust, involvement, and compliance. Cross-disciplinary research can clarify such aspects of social integration processes, as the essential components of trust, involvement, and compliance on the interpersonal level and their significance for the social structure (with social psychology), the possibility of the intentional social change started from the interpersonal level as a form of

power (with political science), and the balance between intentionality and contingency in social change (with social philosophy).

References:

1. Rifkin, J. (1995) *The end of work: the decline of the global labor force and the dawn of the post-market era*. New York: G. P. Putnam's Sons.
2. Bauman, Z. (2001) 'The rise and fall of labor', *The Individualized Society*, p. 17-30.
3. Bauman, Z. (1998) *Globalization: The Human Consequences*. Columbia University Press.
4. Makeiev, S. (2021) 'The varying modality of social self-positioning' in Vorona, V., Shulga, M. (eds) *The Ukrainian Society: monitoring of social change. 30 YEARS OF INDEPENDENCE. Issue 8 (22)*, Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine, pp. 201-218 [in Ukrainian]
5. Golikov, A. (2020). 'The Problem of Theorizing On / Of Sociology and Problematization of Sociological Theory', *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods"*, 45, 7-15. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2020-45-01>
6. Gamper, M. (2022) 'Social Network Theories: An Overview' in Klärner, A. et al. (eds.) *Social Networks and Health Inequalities: A New Perspective for Research*. Springer Nature Switzerland AG. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-97722-1>
7. Reis, J., Amorim, M., Melão, N., Cohen, Y., Rodrigues, M. (2020) 'Digitalization: A Literature Review and Research Agenda' in Anisic, Z., Lalic, B., Gracanin, D. (eds) *Proceedings on 25th International Joint Conference on Industrial Engineering and Operations Management – IJCIEOM*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-43616-2_47
8. Grybauskas, A., Stefanini, A., Ghobakhloo, M. (2022) 'Social sustainability in the age of digitalization: A systematic literature review on the social implications of Industry 4.0', *Technology in Society*, 70, article 101997. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2022.101997>
9. Tabarés, R., Bartolome Campino, T., García Valbuena, J. (2022) 'Challenges and opportunities of maker culture for the digitalization of Spanish society', *Sociology and Technoscience*, 12(2), 206-227. DOI 10.24197/st.2.2022.206-227
10. Kulueva, C., Ubaidullayev, M., Ismanaliev, K., Kuznetsov, V., Romanovskaya, E. (2020) 'Digitalization of Kyrgyz Society: Challenges and Prospects' in Popkova, E., Sergi, B. (eds) *The 21st Century from the Positions of Modern Science: Intellectual, Digital and Innovative Aspects*. ISC 2019. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 91. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-32015-7_26
11. Tombe, R., Smuts, H. (2023) 'Society 5.0-Inspired Digitalization Framework for Resilient and Sustainable Agriculture' in Gerber, A., Hinkelmann, K. (eds.), *Society 5.0 2023* (EPiC Series in Computing, vol. 93, ISSN: 2398-7340), 216–227. Available at: https://www.easychair.org/publications/volume/Society_5.0_2023
12. Lindgren, I., Østergaard Madsen, C., Hofmann, S., Melin, U. (2019) 'Close encounters of the digital kind: A research agenda for the digitalization of public services', *Government Information Quarterly*, 36(3), p. 427-436. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.03.002>
13. Ahel, O., Lingenau, K. (2020) 'Opportunities and Challenges of Digitalization to Improve Access to Education for Sustainable Development in Higher Education' in Leal Filho, W., et al. *Universities as Living Labs for Sustainable Development*, World Sustainability Series. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-15604-6_21
14. Knudsen, D.-R. (2020) 'Elusive boundaries, power relations, and knowledge production: A systematic review of the literature on digitalization in accounting', *International Journal of Accounting Information Systems*, 36, article 100441. <https://doi.org/10.1016/j.accinf.2019.100441>
15. Choudhury, P., Foroughi, C., Zepp Larson, B. (2020) 'Work-from-Anywhere: The Productivity Effects of Geographic Flexibility', *Academy of Management Proceedings 2020*(1). <https://doi.org/10.5465/AMBPP.2020.225>
16. Chepurko, G. (2022) 'Labor Market in Ukraine: Current Challenges and Risks', *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2022(3), 121-148. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.121>
17. Granovetter, M. S. (1973) 'The Strength of Weak Ties', *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380.
18. Eisenstadt, S. N., Roniger, L. (1984) *Patrons, Clients and Friends: Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Honneth, A. (1996) *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
20. Krippner, G., Granovetter, M. et al. (2004) 'Polanyi Symposium: a conversation on embeddedness', *Socio-Economic Review*, 2, 109-135.
21. Granovetter, M. (1978) 'Threshold Models of Collective Behavior', *The American Journal of Sociology*, 83(6), 1420-1443.
22. Eisenstadt, S. N. (1973) *Tradition, Change and Modernity*. New York: John Wiley & Sons.
23. Eisenstadt, S. N. (1978) *Revolution and Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations*. New York: Free Press.
24. Honneth, A. (2004) 'Recognition and Justice: Outline of a Plural Theory of Justice', *Acta Sociologica*, 47 (4) "Recognition, Redistribution, and Justice", 351-364.
25. Honneth, A. (1992) 'Moral Development and Social Struggle: Hegel's Early Social-Philosophical Doctrines' in Honneth, A., McCarthy, T., Offe, C., Wellmer, A. (eds) *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*. Cambridge, Massachusetts, and London: The MIT Press.
26. Honneth, A. (2012) *The I in We: Studies in the Theory of Recognition*. Cambridge: Polity Press.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ІНТЕГРАЦІЇ У ЛОКАЛЬНИХ ТРУДОВИХ СПІЛЬНОТАХ: МІЖ МІЖОСОБИСТІСНИМИ ВІДНОСИНАМИ ТА СОЦІАЛЬНОЮ СТРУКТУРОЮ (НА БАЗІ ТЕОРІЙ М. ГРАНОВЕТТЕРА, Ш. АЙЗЕНШТАДТА ТА А. ХОННЕТА)

Приступа Марія Валеріївна – магістерка соціології, аспірантка соціологічного факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: mariia.prystupa@karazin.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1556-8822>

У статті аналізуються теоретичні положення М. Грановеттера, Ш. Айзенштадта та А. Хоннета про взаємозв'язок між міжособистісними відносинами та соціальною структурою. Підкреслюється, що ці положення можуть бути використані при вивченні трансформаційних процесів у локальних трудових спільнотах в умовах капіталістичної глобалізації та технологічного розвитку, оскільки можна припускати, що в цій ситуації такі спільноти будуть поступово втрачати свою інтеграційну функцію. Підходи, запропоновані обраними авторами, розглядаються з метою визначення елементів соціальних відносин, які зазначені науковці вважають найбільш істотними, та зв'язків, які на їхню думку, існують між цими елементами. Аналізується спільне та відмінне у теоріях, що розглядаються, а також можливості їхнього об'єднання в єдину концептуальну рамку. Виокремлюється декілька аспектів соціальних відносин, які всі зазначені дослідники вважають істотними, а саме: довіра, участь (або діяльнісне визнання іншого як соціально значущого), відносини влади / підкорення та встановлення згоди. Акцентується взаємозв'язок цих аспектів, формулюється висновок про те, що розглянуті теорії, об'єднані в єдину концептуальну рамку, можуть бути застосовані при дослідженні соціальної інтеграції, зокрема в локальних трудових спільнотах. Доводиться, що різні фокуси уваги, запропоновані М. Грановеттером, Ш. Айзенштадтом та А. Хоннетом, у такій оптиці лише доповнюють один одного, що дозволяє отримати комплексне уявлення про зазначені процеси. Стверджується, що запропонована концептуальна рамка є адекватною для вивчення трансформацій, що відбуваються внаслідок розбіжностей між фізичною та соціальною топологією. Визначаються перспективи подальших досліджень з обраної проблематики, в тому числі присвячених аналізу впливу вищезазначених процесів на солідарність у трудових спільнотах та їхню соціальну та політичну суб'єктність, а також співвідношенню інтенціональності та закономірності в соціальних змінах.

Ключові слова: локальні трудові спільноти, Марк Грановеттер, Шмуель Айзенштадт, Аксель Хоннет, міжособистісні відносини, соціальна структура, соціальна інтеграція, інтеграційна функція праці.

Received 03.09.2022

Accepted 01.11.2022

DOI 10.26565/2227-6521-2022-49-03

УДК 316.485.26

ЗМІНИ СТАВЛЕННЯ ДО ВОРОГА В СУЧАСНИХ ВІЙНАХ: ДЕГУМАНІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ СОЛДАТ У СПРИЙНЯТТІ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ТА ВІЙСЬКОВИХ УКРАЇНИ

Скороход Катерина – аспірантка кафедри соціології, Національного університету «Києво-Могилянська академія», вул. Григорія Сковороди, 2, Київ, 04655, Україна, e-mail: kateryna.skorokhod@ukma.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7134-5888>

У статті аналізуються можливості та обмеження класичного соціологічного дискурсу війни для аналізу російської агресії проти України. Підкреслюється, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року створило нові виклики щодо теоретичного обґрунтування соціологічних досліджень війни. Ставляться питання, чи варто повністю спиратися на здобутки теоретиків «нових воєн», які стверджують, що через суттєві зміни ведення сучасних війн не можна застосовувати постулат К. Клаузевіца про вторинну «парадоксальну трійцю», притаманну війні: народ, армія та уряд; чи слід приймати аргументацію прихильників теорії «старих воєн», які зазначають, що фундаментальні характеристики війни лишаються незмінними, іншим стає лише контекст війни. Акцентується увага на дегуманізації російських солдат з боку українських цивільних та військових. На підставі аналізу результатів авторського емпіричного дослідження, проведеного у березні – червні 2022 року із застосуванням методу глибинного напівструктурованого інтерв'ю з цивільними громадянами України, а також з військовослужбовцями та ветеранами бойових дій, робиться висновок про те, що на стадії повномасштабної російсько-української війни ставлення українців до російських солдат, зокрема їхня дегуманізація, набула надзвичайно високого рівня. Підкреслюються відмінності у дегуманізації ворога цивільних та військових. Зазначається, що для цивільних дегуманізація ворога паралельно виконує функцію підсилення самоідентифікації власної групи як провідника гуманістичних цінностей. Дегуманізація ворога військовими характеризується знеособленням російських солдат, а їхнє знищення сприймається як частина професійної роботи. Військові здебільшого уникають морального контексту у сприйнятті ворога. В обох групах фіксується як нормативна огида до насилля, так і толерування агресії як відповідь ворогу, заснована на бажанні його знищити. Робиться загальний висновок про те, що класичні теоретичні конструкти щодо особливостей взаємодії у міжгрупових конфліктах, зокрема в умовах війни, можуть бути застосовані при поясненні ставлення до ворога в досліджуваному кейсі, що дає підстави розглядати «старі» та «нові» війни як подібні принаймні в контексті розуміння подій війни населенням. Визначаються можливі подальші напрямки теоретичних та емпіричних досліджень обраної авторкою проблематики.

Ключові слова: соціологічний дискурс війни, «старі» війни, «нові» війни, «російсько-українська війна, дегуманізація ворога.

Для цитування: Скороход К. Зміни ставлення до ворога в сучасних війнах: дегуманізація російських солдат у сприйнятті цивільного населення та військових України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2022. 49. С. 26-36. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-03>

Постановка проблеми та актуальність статті. Сучасна російсько-українська війна за характером ведення бойових дій відрізняється від воєн початку двадцятого століття. Існуючі класичні соціологічні теорії війни здебільшого були розроблені з огляду на Першу та Другу світові війни та на війни минулих століть. Величезний вплив на сучасні війни, зокрема на російсько-українську війну, здійснює розвиток військових та інформаційних технологій. Певне зменшення можливостей безпосереднього контакту з ворогом, у тому числі завдяки використанню безпілотних літальних апаратів та інших новітніх досягнень у галузі воєнної техніки, з одного боку, та водночас значне розширення можливостей сприйняття ворога завдяки величезній кількості інформації про нього та його злочинні дії, яку надають вітчизняні ЗМІ, та дезінформації російських пропагандистів, з іншого, може суттєво змінювати (і вже змінює) ставлення до супротивника, зокрема до російських солдат, як військових, так і цивільного населення нашої країни. У зв'язку з цим виникають питання: як саме змінюється це ставлення, в якому напрямку; які ще чинники, крім зазначених, можуть впливати на нього; яку роль зміни у ставленні до ворога можуть відіграти у нашій боротьбі з ним; чи можна застосовувати до аналізу цих змін класичні соціологічні теорії війни, чи для їхньої концептуалізації необхідно використовувати нове теоретичне підґрунтя? Необхідність з'ясування відповідей на всі ці та інші питання в межах обраної нами проблеми визначає актуальність нашого дослідження, зокрема цієї публікації.

Аналіз існуючих досліджень та публікацій. До існуючого соціологічного дискурсу війни належать праці М. Вебера [1], Ч. Тіллі [2], Г. Зіммеля [3;4], Л. Козера [5], М. Калдор [6], Б. Шуурмана [7], М. Кестнбаума [8] та інших дослідників. Так, наприклад, Ч. Тіллі у своїх теоретичних напрацюваннях щодо війни, підкреслюючи велику роль армії у розвитку суспільства, серед основних форм (чи видів) діяльності держави виокремлював проведення війни як акт усунення суперників або потенційних зовнішніх загроз за межами власної території. Велике значення для теоретичного обґрунтування нашого дослідження мають ідеї видатного німецького соціолога Г. Зіммеля. Акцентуючи на функціях та наслідках війни як одного із видів конфлікту, він підкреслював, що війна встановлює кордони між групами, сприяє зміцненню самоідентифікації та самосвідомості групи, розумінню її відмінностей від інших груп; що прояви ворожості до супротивника мають позитивне значення, оскільки роблять більш тісними відносини всередині групи, запобігаючи її розпаду [3]. Послідовник Г. Зіммеля американський соціолог Л. Козер перш за все вбачав у конфлікті, в тому числі воєнному, боротьбу за цінності та претензії на особливий соціальний статус, владу, недостатні матеріальні блага, боротьбу, в якій цілями конфліктних сторін є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення супротивника.

Сучасні дослідники, з огляду на реальність, в якій сьогодні живе людство, визначають ХХІ століття століттям війн. Так, британська науковиця М. Калдор, яка вважається авторкою поняття «нові війни», підкреслює, що характеристики цих війн треба аналізувати передусім у контексті глобалізації. Б. Шуурман акцентує увагу на тому, що деякі положення теорій «нових» війн призводять до непорозумінь щодо фундаментальних характеристик війни та зв'язку між сучасними та історичними конфліктами, зокрема військовими, і наполягає на необхідності термінового вирішення цієї проблеми задля можливості наукового вивчення як «старих», так і «нових» війн. Сучасний американський соціолог М. Кестнбаум, який зробив великий внесок у розвиток такої галузі соціологічного знання, як соціологія війни, наполягає на тому, що в межах цієї галузі особлива увага має приділятися питанням мобілізації на війну та проблемам поводження з ворогом. Використовуючи в межах своєї роботи теоретичний доробок М. Кестнбаума, ми виходили із того, що саме зазначені вище питання надзвичайно актуальні в умовах сучасного етапу російсько-української війни.

Теоретичні розробки проблематики війни в українській соціології активізувалися в 2014 році у зв'язку з анексією РФ Криму та фактичною окупацією деяких районів Донецької та Луганської областей України. Так, про нагальну необхідність розвитку соціології війни в Україні писали такі вітчизняні соціологи, як М. Требін [11] та С. Хобта [10]. До початку повномасштабного вторгнення Росії на територію нашої країни українські дослідники переважно переймалися проблемою так званої гібридної війни. Саме ця проблема була у фокусі уваги харківського соціолога І. Рущенка [9]. З початком повномасштабної війни з'явилося чимало публікацій вітчизняних авторів, присвячених аналізу мілітарної проблематики в соціологічному дискурсі [12] та визначенню підходів до теоретичного осмислення та емпіричного вивчення російсько-української війни [13]. Наше знайомство з роботами зазначених та інших вітчизняних авторів, які звертаються до аналізу проблематики російсько-української війни, називаючи її першою постмодерною війною, засвідчило, що, незважаючи на певні досягнення українських науковців у царині соціології війни, існує нагальна потреба розробки як теоретико-методологічних підвалин аналізу війни, так і більш глибокого емпіричного вивчення спровокованих російсько-українською війною феноменів, зокрема феномену дегуманізації російських солдат з боку населення нашої країни (як цивільних громадян, так і військових).

Мета цієї статті полягає у визначенні чинників, що змінюють ставлення цивільних та військових українців до армії нападника, зокрема чинників феномену дегуманізації ворога в умовах активної фази російсько-української війни. Ми маємо також виявити, чи є цей процес механізмом впливу на загальний хід війни завдяки формуванню образу ворога в масовій свідомості, чи сприятиме він мобілізації зусиль, спрямованих на досягнення перемоги. Важливим завданням нашої статті є визначення можливостей застосування класичних соціологічних теорій війни до аналізу кейсу російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Хоча з часом в історії людства роль війн як важливого інструменту розв'язання суперечностей між державами, народами, національними й соціальними групами дещо зменшується [14], не можна не погодитися з тим, що «мало що в сучасному соціальному та політичному житті залишається не зачепленим війною» [15, с. 101], адже війна впливала і впливає на соціальні зміни та відносини у тих суспільствах, які беруть у ній участь [16]. Попри це, певний період часу в соціології тема війни не була провідною [17], незважаючи на свою очевидну важливість [18]. Однією з причин цього називають те, що соціологія успадкувала поширене припущення теоретиків ХІХ століття про архаїчність і неактуальність війни та, відповідно, про те, що сьогодення є пацифістським [19]. Крім того, створення інтегрованої теорії про природу війни гальмувало те, що дослідники зосереджувалися переважно на вивченні внутрішньосуспільних, а не міжсуспільних процесів, які були залишені дисциплінам з проблематики міжнародних відносин та спеціалізованим військовим студіям [17]. Периферійність теми війни в соціологічному дискурсі була пов'язана також з пануванням оптимістичного погляду, що з індустріалізацією частота війн зменшиться [20], відповідно, що в центрі соціологічних інтересів опинилися такі теми, як добробут, соціальна стратифікація, культура, освіта, охорона здоров'я тощо [5].

Проте ХХ століття показало протилежне: війну продовжували розглядати як виняток з норми у політичному та соціальному житті [21] або ж як ознаку невдачі або відсутності суспільства, а не як його продукт [22]. Лише наприкінці минулого століття тема війни і загалом насильства почала повертатися у фокус уваги соціологів. Зокрема, йдеться про такі праці, як «Світ-системний аналіз» І. Валлерстайна (1974-1989), «Конфліктні французи» (1986) та «Примус, капітал і європейські держави» (1990) Ч. Тіллі, «Держави та соціальні революції: порівняльний аналіз Франції, Росії та Китаю» (1979) Т. Скочпол, «Національна держава і насильство» (1985) Е. Гідденса, «Джерела соціальної влади» (1986-1993) М. Манна [17] та інш.

Основною проблемою у теоріях «нових війн» є припущення, що фундаментальні характеристики війни можуть змінюватися, що суперечить вихідним постулатам класичної праці «Про війну» К. Клаузевіца [23], а тому його тези прагнуть відкинути, розглядаючи нові конфлікти. Проте Б. Шуурман [7] вважає, що теорія К. Клаузевіца є актуальною досі, вона викриває недоліки теорії про нові війни. Зокрема, твердження теоретиків «нових війн» про те, що держави тепер не є головними дійовими особами у війні [6], ґрунтуються на певній підміні понять, коли зовнішні варіації війни розглядаються як фундаментальні зміни самої природи війни. Адже змінюється контекстуальність війни, проте фундаментальні фактори війни лишаються незмінними [7].

Дискусія точиться і навколо поняття «парадоксальної трійці» К. Клаузевіца, що характеризує кожен війну: насильство, випадок та раціональна мета. Саме ці три складові відображають гетерогенну природу війни. За Клаузевіцем, війна «складається з насильства як свого першочергового елемента, ненависті та ворожнечі, які слід розглядати як сліпий природний інстинкт; з гри випадку та ймовірності, в якій вільно блукає творчий дух; і з елементу підпорядкування як інструменту політики, що робить її підвладною лише розуму» [23, р. 101].

Е. Віллакрес і К. Бассфорд [24] стверджують, що суть тези К. Клаузевіца в тому, що війна може набувати різних форм, але незмінно поєднує в собі ірраціональні (насильницькі емоції), нераціональні (випадок і удача) і раціональні (війна як інструмент політики) сили. Ці три складові є первинною трійцею.

Далі К. Клаузевіц [23] описує «вторинну трійцю», говорячи, що насильство стосується переважно народу, випадок та удача — полководців, а раціональна мета — уряду.

Саме ця вторинна трійця стала об'єктом критики прихильників теорії «нових воєн»: адже це, на їхню думку, передбачає, що війну ведуть лише держави, де існує поділ на уряд, населення та збройні сили, тоді як як багато сучасних конфліктів ведуться недержавними акторами [25, р. 57-58].

М. Калдор [6], зокрема, підкреслює, що відповідно до вчення Клаузевіца війна — це не що інше, як досягнення раціональної мети, спрямованої на благо держави. Її погляди підтримують інші автори, зокрема С. Метц [26]. Проте, на противагу цьому, Е. Віллакрес та К. Бассфорд [24] стверджують, що коли

К. Клаузевіц пише про «первинну трійцю» (насильство, випадковість та раціональність) та пов'язує її з «вторинною трійцею» (народ, збройні сили та уряд), то пріоритет потрібно ставити на друге розрізнення, оскільки в першій трійці не йдеться чітко про визначення суб'єктів війни. Б. Шуурман пише: «Будь то держава, воєначальник, комуністичний революціонер чи міжнародна терористична організація — всі суб'єкти є об'єктами взаємодії сил насильства, випадковості та раціональної мети» [7, р. 95]. Всі три складові завжди присутні у війні, адже, як стверджує Р. Бауманн [27], думки та пристрасті, що спонукають держави починати війни, мало чим відрізняються від тих, що спонукають племена чи повстанців.

Ця схема «первинної трійці» дозволяє її застосовувати до будь-якого конфлікту. Визначення війни К. Клаузевіцем як застосування насильства для реалізації військових вимог для досягнення політичних цілей з додаванням нападника та захисника дає можливість використовувати її для аналізу та розуміння будь-якої війни [28]. М. Л. Сміт пише: «Називайте це як завгодно — новою війною, етнічною війною, партизанською війною, війною низької інтенсивності, тероризмом або війною з тероризмом — зрештою, існує лише одна значуща категорія війни, і це сама війна» [29, р. 52]. Інші науковці теж ставлять під сумнів це розрізнення «старих» та «нових» війн, говорячи, що немає фундаментальної різниці у війні, а розрізнення має доволі довільну лінію розмежування [30].

Маємо зазначити, що тема трансформації війн постійно дебатуються [31]. Так, М. Кестнбаум [8] підкреслює, що, визначаючи широку сферу застосування трійці К. Клаузевіца, можна виокремити кілька важливих наслідків для досліджень війни та збройних сил. Зокрема, дослідження про війну мають вийти за межі аналітичних упереджень, що держава обов'язково володіє монополією на примус. Це упередження можна побачити, коли слова М. Вебера [1] про монополію держави на примус абсолютизуються. В результаті недержавні форми організованого примусу не беруться до уваги. Так само недержавні об'єднання та звичайні цивільні люди, які, зокрема, не постачають необхідні ресурси для армії, розглядаються відокремлено в аналізі або взагалі маргіналізуються [8]. М. Кестнбаум звертає увагу на те, що доєднання звичайних людей до держави і військових в аналізі збройного конфлікту є важливим для більшшого розуміння того, як організовується війна, як її розуміють ті, хто в ній бере участь.

Іншим упередженням є те, що міждержавну та громадянську війну можна зрозуміти, розглядаючи їх ізольовано одна від одної. Такий розподіл, коли аналіз стосується або міждержавної, або громадянської

війни, не дозволяє побачити, що є спільним та відмінним у цих двох типах конфліктів та як вони можуть переплітатися [8].

Третє упередження – це те, що соціальні наслідки війни лежать переважно, якщо не виключно, в матеріальній сфері. Стверджуючи це, М. Кестнбаум має на увазі, що наслідки війни зводяться до кількості жертв. Це також стосується інституцій з точки зору перерваних послуг чи втрачених прав, якими можна було б скористатися. Тут не береться до уваги те, як це впливає на сприйняття людьми самих себе і світу навколо і як це трансформується через військові дії [8].

Зростання кількості сучасних досліджень, які долають ці аналітичні упередження, вплинуло на те, що в них фокусується дві групи питань. Перша група – це питання про те, чому держави та інші актори ведуть війни певним чином, а не інакше. Дослідники дивляться на те, як відбувається організація та мобілізація сил примусу та як цей примус спрямовується і застосовується до супротивника [8].

Друга група торкається політичних, інституційних та культурних наслідків різних моделей ведення війни. До неї, зокрема, належать і дослідження розуміння населенням подій, досвіду соціальних груп тощо. В цьому напрямі М. Кестнбаум виокремлює три основних тематичних блоки: 1) про мобілізацію на війну, 2) про ставлення до ворога, 3) про процеси означення «як ті, що позначають, розрізняють і пов'язують у категоріальних термінах, так і ті, що надають значення чи валентності» [8, р. 246]. Особливу увагу автор звертає на процеси означення, адже вони нерозривно пов'язані з двома іншими елементами: мобілізацією та поведінням з ворогом. На його думку, «це одночасно і виклик, і заклик шукати такі точки взаємозв'язку і з'ясувати, як ці три сфери можуть бути пов'язані одна з одною, в надії пролити світло на кожному з аналітичних сфер» [8, р. 246].

У фокусі уваги нашого дослідження знаходиться розуміння населенням подій війни. Теоретична розробка цієї проблеми також має давню історію, яка починається з постановки питання про те, чи схильні люди до організованого насильства, зокрема війни? Щодо цього є кілька точок зору. Думка про те, що для людини природно бути в стані насильства домінувала, зокрема, у творах М. Макіавеллі, Т. Гоббса і досі є в сучасних працях неодарвіністського напрямку. Як писав Т. Гоббс [32], первісний «природний стан» людей знаменувався постійним насильством, «війною кожної людини проти кожної людини», що було пов'язано із боротьбою за вигоду, безпеку і репутацію.

На противагу цьому, існує інша точка зору, яка представлена у працях Ж.-Ж. Руссо та І. Канта і яку також можна зустріти сьогодні, представляє людей як мирних та здатних до співпраці за своєю природою. Жорстокими ж люди стають під впливом соціальних негараздів, наприклад, від приватної власності, класового поділу тощо. Зокрема, такий погляд домінує в конфліктологічній парадигмі.

Сучасні уявлення про походження людського насильства принципово відрізняє зсув цієї теми з природного в соціальний контекст. Саме соціальність, за словами С. Малешевича [33], робить нас як співчутливими, готовими безкорисливо допомагати іншим, так і тими, хто готовий завзято вбивати інших. На користь цього дослідник наводить результати емпіричних досліджень Р. Холмса [34], Д. Гросмана [35]; Ж. Бьорке [36]; Р. Колінса [37], які показують, що індивіди не надто схильні до насильства, а сама індивідуальна поведінка, яка включає насильство, є короткочасною та безладною.

Але ж оскільки війна – це соціальний акт, то людям потрібні інші для того, щоб вбивати, інакше кажучи, їм потрібні інші, щоб робити із них жертв [33]. Водночас це відбувається не через схильність до насильства. Як зауважує С. Малешевич, насправді відбувається дещо протилежне: люди переважно поділяють нормативну огиду до насильницької поведінки, не схильні вдаватися до насильницьких дій, і їхнє повсякденне життя є здебільшого вільним від насильства. Більшості з людей важко вчиняти насильство, оскільки є моральні та психологічні запобіжники проти вчинення насильства щодо інших [38], навіть військових важко навчити вбивати ворога [39]. Водночас кількість організованого насильства не зменшується внаслідок дії кумулятивної бюрократії примусу та відцентрової ідеологізації (легітимуючої ідеології) [33, р. 4].

Ще одна теоретична лінія, пов'язана з розробкою напрямку ставлення до ворога, започаткована Г. Зіммеlem, за яким певний ступінь конфлікту є невід'ємним елементом для формування групи. Саме конфлікт дозволяє встановлювати кордони між групами, зміцнює свідомість групи та розуміння відмінності від інших груп [3]. Відповідно, різниця між своєю та чужою групою встановлюється під час конфлікту і саме через конфлікт. Водночас конфлікт виконує об'єднавчі функції: посилення єдності групи, що проявляється у свідомості та діях; вилучення елементів, які можуть порушувати кордони груп антагоністів; виникнення можливості об'єднуватися під час боротьби для людей, які до того ніколи не мали відношення одне до одного [4].

За Г. Зіммеlem [3], вияви ворожості в конфлікті виконують позитивні функції: підтримка відносин всередині групи в умовах стресу і запобігання розпаду групи. Л. Козер пише, що, відповідно до Г. Зіммеля, конфлікт можна розглядати як «запобіжник», коли можна «виплеснути» ворожість, щоб підтримувати стосунки між противниками. Проте, на його думку, недолік такого бачення полягає у відсутності розрізнення конфліктної поведінки та ворожих почуттів [5]. За Л. Козером, суттєва різниця між ними полягає в тому, що конфлікт змінює відносини, а проста ворожість необов'язково має такі наслідки.

Як і Г. Зіммель, Л. Козер вважає, що конфлікт з зовнішніми групами, зокрема і у випадку військових конфліктів, впливає на структуру всередині груп і може посилювати внутрішню згуртованість. Ті системи, яким бракує солідарності, швидше за все, розпадуться в разі конфлікту з зовнішнім ворогом. Натомість у спробах зберегти свою згуртованість групи можуть вигадувати чи шукати ворогів, а постійний конфлікт з зовнішніми групами спричиняє зростання нетерпимості всередині груп, зокрема до інакомислення [5].

Різновидом саме цих процесів є дегуманізація, яка актуалізується під час таких насильницьких міжгрупових конфліктів, як війна. Дегуманізація є складовою ставлення до ворога і в сутності є запереченням у індивіда чи групи людських ознак чи людяності. Саме дегуманізація уможлиблює насильство відносно інших чи виправдання цього насильства, що є необхідним для ведення війни. Адже саме процес дегуманізації дозволяє знімати ці моральні та психологічні запобіжники [38; 39; 40; 41].

В сучасному теоретичному баченні дегуманізації відтворюється та сама дихотомія, яка була закладена ще з часів Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо. Частина науковців припускає існування споконвічного прагнення до спільності та емпатії, а дегуманізацію розглядає як його порушення, інші ж акцентують природну антипатію між людьми, що робить неминучим потенційне протистояння. Однак поступово ця дихотомія долається через визнання обох тенденцій як конкуруючих, але функціонально важливих [42].

Отже, дегуманізація – це один з соціально-психологічних процесів, через який відбувається конструювання образу ворога [43]. Дегуманізація є омегою у процесі конструювання образу ворога, що «вмикається» тоді, коли «Рубікон перейдено» у мисленні [44], адже образ ворога є необхідним, і в сучасній війні існує не лише для солдат у бою, а відтворюється як масовий серед усієї групи [44].

Дегуманізація – це бачення та сприйняття іншої людини чи групи як носіїв нелюдської сутності. Це не означає, що людина яка дегуманізує іншого, не розуміє, що цей інший є людиною. Навпаки: існує розуміння, що цей «хтось» – людина, але водночас їй притаманно те, що заперечує її людяність; у цьому полягає специфічний парадокс дегуманізації [45].

Від того, наскільки об'єкт дегуманізації вважається відмінним від людини, залежить ступінь дегуманізації [46]. Розрізняють «м'яку» та «кричущу» дегуманізацію. М'яка форма є повністю чи частково неусвідомлюваною, вона може бути неявною і зустрічається у повсякденному житті [47]. Такий тип дегуманізації може проявлятися у ствердженні, що певна група є менш людяною порівняно з групою, до якої належить сама людина. Наприклад, м'яка дегуманізація може бути відносно таких маргіналізованих груп, як споживачі наркотиків, безхатьки тощо. Кричуща дегуманізація ж є явною та свідомою: «Особа, що дегуманізує, сприймає об'єкт дегуманізації як того, хто менший, ніж людина, в спосіб, що є прямий, очевидний та свідомо доступний для особи, що дегуманізує» [47, р. 7]. За кричущої дегуманізації об'єкт дегуманізації постає як той, у кого не вистачає якихось людських характеристик або повністю відсутня людяність. Саме кричуща дегуманізація зазвичай виникає у таких міжгрупових конфліктах, як війна.

Дегуманізація пов'язана з насильством, проте зазвичай не є його причиною, а в деяких випадках є, скоріше, його наслідком. Дегуманізація впливає також на готовність до допомоги та співпраці з іншими [48]. Серед можливих наслідків кричущої дегуманізації відзначають такі, як зниження допомоги на індивідуальному та колективному рівні; зниження емпатії, здатності до прощення та прийняття вибачень; сприйняття агресії як інструменту відплати, зокрема у вигляді підтримки тортур, примусу; розгляд політичного насильства як виправданого; бажання відплатити по справедливості; відчуття зниженої моральної цінності інших [42].

Слід також взяти до уваги, що дегуманізація спричиняється різними ситуаціями і, відповідно, породжує різні наслідки. Зокрема, під час війни населення, яке страждає від нападу, відчуває фізичну чи екзистенційну загрозу і намагається дегуманізувати нападників як її джерело. Водночас і нападник дегуманізує своїх жертв. Відповідно, хоча з обох боків може спостерігатися зниження емпатії, для нападників буде характерним підвищення інструментальна агресія (знуцання, схильність до звалтування, сексуальні домагання, хизацька поведінка) і загалом розгальмування насильства, а для жертв нападу – посилення агресії у відповідь (підтримка карального правосуддя тощо).

Дослідження процесу дегуманізації ворога під час війни теоретично ґрунтується на ключових тезах ролі ворожості в конфлікті, розглянутих нами вище. Під час війни в ході конструювання образу ворога виникає дегуманізація, що послаблює «захисні механізми» відносно насильства над іншими виправданням або ж підтримкою таких дій. Наприклад, особи, які відверто дегуманізують іншу групу («кричуща дегуманізація»), більшою мірою готові брати участь у колективній агресії відносно цієї групи [49]. Також помічено дослідниками, що під час війни кричуща дегуманізація іншої групи зменшує стурбованість добробутом цивільного населення [50].

В Україні дегуманізацію досліджують переважно «зовні» через наративи, які йдуть в медіатекстах, від політичних акторів у контексті мови ворожнечі та пропаганди [51;52]. Натомість вивчення цього процесу «зсередини», через аналіз того, як сприймається образ ворога в індивідуальній свідомості, чи послаблюються при цьому «захисні механізми», що запобігають насильству, чи спостерігаються такі ефекти дегуманізації, зафіксовані в попередніх дослідженнях, як зниження соціальної підтримки,

толерування агресії, бажання справедливої відплати тощо дотепер не проводилося. Дослідження цих ефектів є важливим насамперед з точки зору мінімізації їхніх негативних наслідків. Перед дослідником виникає низка запитань: «Чи є дегуманізація яскраво вираженою?», «Чи зберігається нормативна огида до насильницької поведінки?», «Чи є дегуманізація ознакою, яка визначає сприйняття Чужого?», «Чи пов'язана дегуманізація з агресивністю і в який спосіб?» та ін.

Для пошуку відповідей саме на ці питання нами був використаний якісний метод дослідження у процедурному дизайні глибинних напівструктурованих інтерв'ю. Для аналізу дегуманізації відносно російських солдат було проведено 102 інтерв'ю з цивільними (38 чоловіків та 64 жінки віком від 18 до 74 років), а також 20 інтерв'ю з групою з військових та ветеранів (18 чоловіків та 2 жінки віком від 22 до 55 років). Респонденти для інтерв'ю були відібрані методом «снігової кулі» та методом прямого залучення.

При аналізі інтерв'ю бралось до уваги, як респондент описує російських військових та як ставиться до них. Оскільки дегуманізація – це не просто негативні характеристики чи негативне ставлення до інших, а власне заперечення людяності, то найперше при аналізі виявлялось, чи існує вона взагалі. Далі інші характеристики опису брались до уваги для того, щоб мати комплексну картину, як дегуманізується образ ворожого військового.

При аналізі дегуманізації бралась за основу модель Н. Хаслама [53], де дегуманізація – це заперечення рис, які унікальні лише для людини, а саме людської унікальності та людської природи. До людської унікальності Н. Хаслам відносить: цивільність, вдосконалення / витонченість, моральну чутливість (моральність), логіку та раціональність, зрілість; до людської природи – емоційну чутливість, когнітивну відкритість, міжособистісне тепло, агентність. Якщо йде заперечення людської унікальності, то це класифікується дослідником як анімалістична дегуманізація (в координатах протиставлення «людина-тварина»), і в цьому типі найчастішими емоціями до об'єкту дегуманізації є відраза та огида. Якщо ж відбувається заперечення людської природи, то має місце механістична дегуманізація (в координатах «людина-машина»), а емоції, що переважають в такому випадку, – це зневага та бажання відмежуватися. Виглядає дещо парадоксально, але механістична дегуманізація вважається менш кричущою за анімалістичну, а також може набувати форм як м'якої (наприклад ставлення лікаря до пацієнта), так і кричущої, тому її варто розглядати в контексті та враховувати ступінь заперечення людяності.

Аналіз нарративів цивільного населення підтвердив, що дегуманізація є характерним елементом сприйняття респондентами російських солдат. Зокрема, зафіксовані такі її ознаки, як заперечення рис, притаманних людській унікальності, констатація знижених емоційних та когнітивних функцій, підкреслення аморальності, злості та жорстокості. Російських військових описували як людей, в яких *«не те, що емпатії немає, там вже і мізків немає»* (чоловік, 38 років, цивільний), як *«нелюдських, не людських»*, а інколи як таких, що повністю втратили людські ознаки: *«твари они, ну что ту ещё можно сказать. Просто твари»*¹ (жінка, 31 рік, цивільна).

Також виявилось, що наразі дегуманізація переважно є кричущою, на відміну від того, як ситуація виглядала під час гібридної війни, коли переважала м'яка дегуманізація [54]. Про це свідчить поширеність прямих характеристик російських військових як нелюдей. Інколи це переживається майже буквально, коли респонденти перестають *«бачити в них людей як таких»*, інколи рефлексується як розрив біологічної та соціальної природи: *«з погляду біологічного, вони люди, з погляду цивілізаційного – людьми я би їх не назвав»* (чоловік, 20 років, цивільний). Найчастіше дегуманізація набуває анімалістичної форми (*«керуються інстинктами», «заганні звірі», «свиньи какие-то., потеряли человечность»*), що прийнято вважати крайньою формою дегуманізації. Водночас таке ставлення ґрунтується на інверсії, коли росіяни представляють як таких, що відчувають себе «вищими» стосовно інших жителів колишньої імперії, *«якщо неросіянин, то ти не зовсім людина, ти – недолудина, унтермени, а значить, до тебе і ставитись, як до людини, не треба, ти ж «нерускій»* (чоловік, 21 рік, цивільний). Тобто підґрунтям дегуманізації росіян стає те, що вони дегуманізують представників інших націй, зокрема українців.

Як бачимо, ефекти дегуманізації виявляються більш різноманітними, ніж можна було б очікувати, виходячи з наведених вище теоретичних побудов. Зокрема, поєднання дегуманізації з посиленням агресії у відповідь та підтримкою карального правосуддя зустрічається лише в окремих респондентів. Більша частина нарративів фіксує налаштованість людей на те, що, хоча ворога слід знищувати, солдат, які здаються, варто брати в полон і гуманно поводитися з ними відповідно до Женевських конвенцій, причому це стосується навіть тих, про кого відомо, що вони вчинили злочини проти людяності.

При цьому спостерігається кілька можливих ефектів дегуманізації ворога. Як і можна було припустити, виходячи з класичного положення Г. Зімеля, що конфлікт дозволяє встановлювати кордони між групами, одним з наслідків заперечення людської сутності ворога є зміцнення підґрунтя для відчуття власної людяності. Як зазначають респонденти, відповідаючи на питання, чи брати в полон солдат противника – *«брати, звичайно, ми ж не орки»* (чоловік, 40 років, цивільний). Попри те, що очікуваним

¹ Цитати наводяться мовою оригіналу та зі збереженням оригінальної лексики.

наслідком дегуманізації мала б бути підтримка карального правосуддя, в наративах зустрічається протилежна тенденція. Зокрема, одна з респонденток, розповідаючи про медиків, зазначила, що відчуває *«гордість за наших лікарів, що вони, незважаючи, що це ворог, лікували їх на тому ж рівні, як наших хлопців»* (жінка, 40 років, цивільна). Отже, попри дегуманізацію ворога, ставлення до нього для частини населення визначається першочергово не цінністю відплати, що вважається характерним ефектом дегуманізації, а цінністю людяності. Навіть попри констатацію злочинів, які російські солдати вчиняли щодо цивільних, повне заперечення людяності виявляється не таким простим. Як зауважив один з респондентів: *«Хочеться десь вірити, що має бути людяність в кожному. Тому частково хочеться сказати, що такий в них наказ»* (чоловік, 22 роки, цивільний).

Ціннісний розлом, який позначається в наративах як принципова межа між українцями та росіянами, виконує водночас кілька функцій. По-перше, це підсилює внутрішню згуртованість; по-друге, це сприяє перенесенню групової ідентичності в інший контекст, коли на тлі протиставлення українців росіянам підсилюється прагнення до єднання з європейською спільнотою; по-третє, цей ціннісний розлом допомагає стримувати ескалацію насильства у відповідь. Як влучно зазначено в одному з наративів, *«які б ми не були зараз люті, як би ми зараз не хотіли московської крові, ми маємо залишатись українцями. Ми маємо залишатись європейцями. І це те, що нас відрізняє від них. Це є гуманність»* (чоловік, 20 років, цивільний). Причому інгрупою для респондентів виступає саме Україна, яка протиставляється Росії: *«Ми не можемо бути такими, якою є Росія. Ми маємо показувати, що виконуємо закони, свої та міжнародні»* (жінка, 59 років, цивільна).

Друга характерна тенденція – поєднання дегуманізації ворога з втратою емоційної чутливості до нього, але без підсилення агресії у відповідь. Відповідно, російські солдати сприймаються як знеособлений матеріальний актив, який можна використати для повернення справжніх людей, якими є наші воїни, що потрапили у російський полон. Типовою маніфестацією такого ставлення є висловлювання одного з респондентів: *«У нас должен быть такой же баланс вот этого мяса, которых мы можем обменять на наших людей»* (чоловік, 39 років, цивільний).

У військових та ветеранів механізм дегуманізації діє дещо по-іншому. Для розуміння особливостей цього процесу варто звернути увагу на те, що за А. Вейтцем гуманізація вимагає тригерів, а міжгруповий конфлікт їх пригнічує. Як наслідок, нелюдяність може втілюватися не в бажанні знищити суперника, а в байдужості до нього [35]. В результаті ворог знеособлюється: *«Вони всі безликі, безформені, ніхто вони там, не люди»* (чоловік, 52 роки, військовий).

Військові, занурені в протистояння значно глибше, ніж цивільні, демонструють дещо стриманіші емоційні реакції. Зокрема, на запитання, як вони ставляться до російських солдат і які емоції відчувають, найчастіше звучало у відповідь, що війна – це робота, а отже, *«ми їх маємо знищувати, і ми їх знищуємо»* (чоловік, 52 роки, військовий).

Це тип механістичної дегуманізації, або, як ще її часом називають, об'єктивізації. Він полягає в дистанціюванні від ворога та меншій емоційній включеності, що, власне, важливо на полі бою, оскільки підвищує ефективність. Цей тип зустрічається і серед цивільного населення, яке характеризує російських військових як людей, які представляють собою *«просто машини для вбивства»*. Відповідно, ставлення до них на тлі механістичної дегуманізації змінюється, зокрема втрачається емпатія: *«Якщо в перші дні війни була якась жалість до них, то зараз я взагалі не бачу сенсу говорити про якусь жалість»* (чоловік 21 рік, цивільний). Однак при цьому агресія не сприймається як прийнятний інструмент відплати.

Якщо серед цивільних важливо позиціонування інгрупи як носія гуманістичних цінностей на противагу нелюдяності ворога, то для військових питання моралі відсуваються на периферію усвідомлення як такі, що заважають воювати: *«Питання моралі я не намагаюся навіть прокачувати. Для чого це мені треба, щоб я там не спав чи ні. Немає на це засобів, і сил, і можливостей»* (чоловік, 52 роки, цивільний). Крім того, таке сприйняття підтримується завдяки контексту самої військової культури, для якої характерна дуальність, де чітко та зрозуміло, *«хто є ворог, що з ним робити»*. Відповідно, характерним є максимальне спрощення ситуації, в якій не варто *«думати про російську владу чи про росіян..., достатньо знати, що ці люди хочуть мене вбити»* (чоловік, 52 роки, військовий).

Така механістична дегуманізація деякими дослідниками вважається менш травмуючою для психіки, а також більш ефективною для поля бою, оскільки, на відміну від анімалістичної, дозволяє мислити аналітично і вивільняє мислення від емоцій [39].

Слід також мати на увазі, що емоційне дистанціювання не завжди взагалі поєднується з дегуманізацією. Військовим не обов'язково позиціонувати ворога як носія нелюдяності. Інколи навпаки: зручніше уявляти російських солдат як *«звичайних людей»*, а протиставлення будувати на дихотомії *«визволителі проти окупантів»*. Цього достатньо для обґрунтування висновку про те, що *«їм треба зникнути»*.

Однак, попри тенденцію до спрощення ставлення до ворога і мінімізації емоційного забарвлення, реальна палітра відчуттів є значно складнішою. Якщо проаналізувати цілісний наратив, то в ньому можна водночас побачити і емоційну напруженість, і дегуманізацію, і схвалення катування, і вияв гуманності.

Один з респондентів (чоловік, 26 років, військовий) одразу постулює, що до російських солдат «відчуває ненависть», але «не вважає їх якимись зомбі», тобто заперечує дегуманізацію. Він називає такі характерні риси ворога, як «вміння навчатися» та «дисциплінованість». Однак наступна характеристика руйнує цю позитивну картину, і виявляється, що попри заперечення, дегуманізація все ж таки існує і має яскраво виражений характер: «Для мене вони як тварини в плані їхньої поведінки, в тому, як вони живуть, в тому, як вони поводяться з населенням». Суперечливість ставлення проглядається і відносно солдат, які перебувають в полоні. До них слід «нормально ставитися, задовольняти їхні базові потреби», але водночас у них слід «випитувати інформацію, можливо, і забороненими способами». Не можна їх заморювати голодом, бо «це знущання», ми не маємо бути схожими в цьому на росіян, але «хай буде відрізаний палець на допиті», і взагалі «тортури – це спірне питання», але не треба «перегинати палку».

В цілому ставлення до полонених серед військових переважно раціоналізоване і обґрунтовується тим, що їх потрібно брати в полон, адже це необхідно для обміну на українських полонених. Однак, на відміну від цивільних, які акцентували цінність людяності, військові аргументували необхідність виконання Женевської конвенції насамперед загрозою погіршення іміджу України в очах наших іноземних партнерів, що може негативно вплинути на хід війни. Про це, зокрема, зазначали й респонденти, які відповідали за навчання солдат, мали в підпорядкуванні бійців або ж займались психолого-моральним забезпеченням. Вони зауважували, що пояснюють важливість цього своїм солдатам, щоб сформувані у них коректне ставлення до військових, що здаються в полон.

Водночас раціональні аргументи на користь важливості дотримання Женевських конвенцій співіснують з доволі поширеним відчуттям необхідності справедливої відплати ворогу. Частина військових говорили про часом занадто добре поводження з полоненими, вважаючи це неправильним. На їхню думку, варто ставитися відповідно до конвенцій, але не робити занадто «розкішними» умови: «Так, ми під конвенцією і її виконуємо. Але подивитися, що наші хлопці там, як переживають ці полони, і які їхні приїжджають, то...» (чоловік, 32 роки, військовий). Контраст між власними умовами перебування на фронті і умовами, в яких перебувають полонені російські солдати, сприймається як несправедливість. Як зауважує один з респондентів, «я сиджу в окопі, весь грязний, два тижні не мився, їм з землі наполовину з мишами..., а вони сидять чистенькі, їм там Святий Миколай подарунки приносить, ну, це якось, виглядає трохи для мене незрозуміло, що це за акт такий» (чоловік, 50 років, військовий).

Отже, як у цивільних, так і у військових спостерігається дегуманізація ставлення до російських військових. У цивільного населення превалує кричуща дегуманізація, здебільшого представлена у формі анімалістичної дегуманізації, яка чітко артикулюється, добре усвідомлюється і сильно емоційно навантажена. У військових частіше спостерігається дегуманізація противника у формі механістичної дегуманізації, коли солдат сприймається як ціль, знищення якої є важкою повсякденною роботою.

Висновки. Підсумовуючи наш короткий огляд наративів, варто зазначити, що використання класичних теоретичних соціологічних конструктів, що пояснюють особливості взаємодії учасників ворожих протистоянь, в цілому добре підходить для аналізу сучасної ситуації і дає можливість стверджувати, що принаймні стосовно сприйняття ворога та ставлення до нього, скоріше, можна констатувати подібність «старих» і «нових» війн, а не їхню радикальну відмінність.

Що стосується сприйняття образу ворога, то в наративах ясно прочитується дегуманізація, представлена як у кричущій анімалістичній, так і у механістичній формі. Нормативна огида до насильницької поведінки загалом присутня, однак у ставленні до ворога в частині наративів толерується агресія у відповідь, що ґрунтується на переживанні ненависті і бажанні знищити ворога. Тенденція використовувати дегуманізацію як ознаку, яка визначає сприйняття чужого і допомагає вибудувати сприйняття власної групи як носія гуманістичних цінностей, є потужною і характерною для наративів цивільних. Натомість військові намагаються уникнути морального контексту і сприймати ворогів безособистісно, а їхнє знищення вважати частиною військової роботи.

У подальшому перспективним виглядає залучення до теоретичної бази досліджень з обраної нами проблеми напрацювань, присвячених асиметричним конфліктам, до яких належить і російсько-українська війна. В таких конфліктах слабкі актори мають більш високу зацікавленість порівняно з сильними, виживання яких не стоїть на порядку денному. Варто перевірити, чи дійсно буде спрацьовувати поширене в цьому напрямі уявлення, що збільшення тривалості асиметричного конфлікту сприятиме саме слабким акторам, та з'ясувати, яку роль відіграє дегуманізація ворога в цьому процесі. Крім того, на нашу думку, потребує більш глибокого дослідження ставлення українців до країни-агресорки та до переважної більшості росіян, які підтримують загарбницьку політику лідерів своєї держави по відношенню до сусідніх країн та цивілізованого світу в цілому.

Список використаної літератури:

1. Weber M. Political Writings / ed. by P. Lassman ; trans. by R. Speirs. Cambridge University Press, 1994. 426 p.
2. Tilly C. Coercion, Capital and European States. Wiley-Blackwell, 1992. 288 p.
3. Simmel G. Conflict and the Web of Group Affiliations. Free Press., 1964. 196 p.

4. Simmel G. *The Sociology of Georg Simmel* / ed. by K. H. Wolff. The Free Press, 1964. 445 p.
5. Coser L. *The functions of social conflict*. London: Routledge and Kegan Paul, 1956. 188 p.
6. Kaldor M. *Elaborating the 'New War' Thesis. Rethinking the Nature of War* / ed. by J. Angstrom, I. Duyvesteyn. 2004. P. 221-235.
7. Schuurman B. Clausewitz and the «New Wars» Scholars. *Parameters*. 2010. Vol. 40, no. 1. P. 89-100.
8. Kestnbaum M. *The sociology of War and the Military*. *Annual Review of Sociology*. 2009. Vol. 35, no. 1. P. 235-254.
9. Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: Павленко О. Г., 2015. 266 с.
10. Хобта С. В. Соціологія війни як завдання української соціології // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2016. № 5 (302). С. 126-150.
11. Требін, М. П. Соціологія війни: український контекст // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 1148. С. 30-34.
12. Кудринська А., Лапан Т., Химович О. Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс. *Грані*. 5(25). С. 53-61. DOI: <https://doi.org/10.15421/172261>
13. Лапан Т., Химович О., Черниш Н. Російсько-українська війна: теорія та практика соціологічного осмислення. *Український соціум*, 3. С. 28-51. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.028>
14. Пінкер С. *Добрі янголи людської природи. Чому у світі панувало насильство і чи стало його менше*. Київ: Наш Формат, 2022. 864 с.
15. Brighton S. *Three propositions on the phenomenology of war*. *International Political Sociology*. 2011. Vol. 5, no. 1. P. 101-105.
16. Barkawi T. *From War to Security: Security Studies, the Wider Agenda and the Fate of the Study of War*. *Millennium: Journal of International Studies*. 2011. Vol. 39, no. 3. P. 710-716 DOI: <https://doi.org/10.1177/0305829811400656>
17. Roxborough I. *Clausewitz and the Sociology of War*. *The British Journal of Sociology*. 1994. Vol. 45, no. 4. P. 619-636.
18. McSorley K. *Towards an embodied sociology of war*. *The Sociological Review*. 2014. Vol. 62, no. 2. P. 107-128.
19. Bousquet A. *War. Companion to Political Sociology* / ed. by E. Amenta, K. Nash, A. Scott. Hoboken, 2012. P. 180-189.
20. Mann M. *War and Social Theory: Into Battle with Classes, Nations and States*. *The Sociology of War and Peace* / ed. by C. Creighton, M. Shaw. London, 1987. P. 54-72.
21. Shaw M. *Dialectics of War: An Essay in the Social Theory of Total War and Peace*. 1988. 92 p.
22. McDonald K. *Our violent world: terrorism in society*. Bloomsbury Academic, 2013. 230 p.
23. Clausewitz C. *On War*. New York : Oxford University Press, 2007. 284 p.
24. Villacres E., Bassford C. *Reclaiming the Clausewitzian Trinity*. *Parameters*. 1995. Vol. 25, no. 1. P. 9-19.
25. Creveld M. V. *On Future War*. London : Brassey, 1991. 254 p.
26. Metz S. *A wake for Clausewitz: Toward a philosophy of 21st-Century warfare*. *Parameters*. 1994. Vol. 24, no. 1. P. 125-132.
27. Baumann R. *Historical perspectives on future war*. *Military Review*. 1997. Vol. 77, no. 2. P. 34-54.
28. Daase C. *Clausewitz and Small Wars. Clausewitz in the Twenty-First Century* / ed. by H. Strachan, A. Herberg-Rothe. 2007. P. 182-195.
29. Smith M. L. *Strategy in an Age of «Low Intensity» Warfare: Why Clausewitz is Still More Relevant Than His Critics*. *Rethinking the Nature of War* / ed. by J. Angstrom, I. Duyvesteyn. 2005. P. 28-64.
30. Kalyvas S. N. «New» and «Old» Civil Wars: a valid distinction?. *World Politics*. 2001. Vol. 54, no. 1. P. 99-118.
31. Mello P. A. *In Search of New Wars: The Debate About a Transformation of War*. *European Journal of International Relations*. 2010. Vol. 16, no. 2. P. 297-309.
32. Гоббс Т. *Левіафан або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної* Київ: Дух і Літера, 2000. 601 с.
33. Malešević S. *The Sociology of War and Violence*. New York: Cambridge University Press, 2010. 374 p.
34. Holmes R. *Acts of War: Behavior of Men in Battle*. 1985. 464 p.
35. Grossman D. *Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. Boston: Little, Brown and Company, 1996. 416 p.
36. Bourke J. *An Intimate History of Killing*. London: Granta, 1998. 576 p.
37. Collins R. *Violence: A Micro-sociological Theory*. 2008. 584 p.
38. Kteily N., Bruneau E. *Darker demons of our nature: the need to (Re)Focus attention on blatant forms of dehumanization*. *Current Directions in Psychological Science*. 2017. Vol. 26, no. 6. P. 487-494.
39. French S., Jack A. *Dehumanizing the enemy: the intersection of neuroethics and military ethics. Responsibilities to Protect: Perspectives in Theory and Practice* / ed. by D. Whetham. Amsterdam, 2015. P. 169-195.
40. *Not yet human: Implicit knowledge, historical dehumanization, and contemporary consequences* / P. Goff et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2008. Vol. 94, no. 2. P. 292-306.
41. Salzman M. *Dehumanization as a prerequisite of atrocity and killing*. *Nonkilling Psychology* / ed. by D. Christie, J. Pim. Honolulu, 2012. P. 107-124.
42. *Dehumanization in Conflict Conference Report*. The Neuroscience and Social Conflict Initiative: Dehumanization in Conflict Meeting, 16 February 2013.
43. Fabick S. *Two Psychologically Based Conflict Resolution Programs: Enemy Images and US and THEM*. *Journal for Social Action in Counseling & Psychology*. 2008. Vol. 1, no. 1. P. 72-81.
44. Rieber R. W., Kelly R. J. *Substance and Shadow*. *The Psychology of War and Peace* / ed. by R. W. Rieber. Boston, 1991. P. 3-39.
45. Smith D. L. *Paradoxes of dehumanization*. *Social Theory and Practice*. 2016. Vol. 42, no. 2. P. 416-443.
46. Vaes J., Paladino M., Haslam N. *Seven clarifications on the psychology of dehumanization*. *Perspectives on Psychological Science*. 2020. Vol. 16, no. 1. P. 28-32.
47. Haslam N., Loughnan S. *Dehumanization and inhumanization*. *Annual Review of Psychology*. 2014. Vol. 65, no. 1. P. 399-423.
48. Giner-Sorolla R., Leidner B., Castano E. *Dehumanization, demonization, and morality shifting: Paths to moral certainty in extremist violence*. *Extremism and the psychology of uncertainty* / ed. by M. A. Hogg, D. L. Blaylock. 2012. P. 165-182.
49. *The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization* / N. Kteily et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2015. Vol. 109, no. 5. P. 901-931.
50. Bar-Tal D. *From intractable conflict through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological analysis*. *Political Psychology*. 2000. Vol. 21, no. 2. P. 351-365.
51. Ісакова Т. *Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору*. *Стратегічні Пріоритети: Політика*. 2016. № 4. С. 90-97.

52. Тараненко О. Міфологізовані маркери дегуманізації ворога в смисловій війні 2014 р. Інформаційне Суспільство. 2015. № 4. С. 65-69.
53. Haslam N. Dehumanization: An Integrative Review. *Personality and Social Psychology Review*. 2012. Vol. 10, no. 3. P. 252-264.
54. Скороход К. Особливості дегуманізації в умовах гібридної війни: на прикладі ставлення населення до російських солдатів – учасників російсько-української війни. Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право. 2019. Т. 52, № 4. С. 23-32.

Отримано 04.09.2022

Прийнято до друку 11.11.2022

CHANGES IN ATTITUDES TOWARD THE ENEMY IN MODERN WARS: DEHUMANIZATION OF RUSSIAN SOLDIERS IN THE PERCEPTION OF CIVILIANS AND THE MILITARY OF UKRAINE

Skorokhod Kateryna – PhD student, Department of Sociology National University of Kyiv-Mohyla Academy, 2, str. Skovorody, Kyiv, 04655, Ukraine, e-mail: kateryna.skorokhod@ukma.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7134-5888>

The article analyzes the possibilities and limitations of the classical sociological discourse of war for analyzing Russian aggression against Ukraine. It is emphasized that Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, has created new challenges for the theoretical substantiation of sociological studies of war. The questions are raised whether it is worthwhile to fully rely on the achievements of the "new wars" theorists who argue that due to significant changes in the conduct of modern wars, Clausewitz's postulate of the secondary "paradoxical trinity" inherent in war: people, army and government cannot be applied; or whether the arguments of the supporters of the "old wars" theory should be accepted, who note that the fundamental characteristics of war remain unchanged, only the context of war becomes different. The author emphasizes the dehumanization of Russian soldiers by Ukrainian civilians and the military. Based on the analysis of the results of the author's empirical research conducted in March-June 2022 using the method of in-depth semi-structured interviews with Ukrainian civilians, as well as with military personnel and combat veterans, it is concluded that at the stage of the full-scale Russian-Ukrainian war, the attitude of Ukrainians towards Russian soldiers, in particular their dehumanization, has reached an extremely high level. The author emphasizes the differences in the dehumanization of civilians and military personnel by the enemy. It is noted that for civilians, the dehumanization of the enemy simultaneously serves to strengthen the self-identification of their own group as a conductor of humanistic values. The dehumanization of the enemy by the military is characterized by the depersonalization of Russian soldiers, and their destruction is perceived as part of their professional work. The military mostly avoids the moral context in perceiving the enemy. In both groups, both a normative aversion to violence and tolerance of aggression as a response to the enemy based on the desire to destroy it are recorded. The general conclusion is made that classical theoretical constructs on the peculiarities of interaction in intergroup conflicts, in particular in war, can be applied to explain the attitude to the enemy in the case study, which gives grounds to consider "old" and "new" wars as similar, at least in the context of the population's understanding of the events of the war. Possible further directions for theoretical and empirical research on the issues chosen by the author are identified.

Keywords: sociological discourse of war, "old" wars, "new" wars, "Russian-Ukrainian war, dehumanization of the enemy.

References:

1. Weber, M. (1994) *Political Writings*. In Lassman P. (ed.); trans. by R. Speirs. Cambridge University Press.
2. Tilly, C. (1992) *Coercion, Capital and European States*. Wiley-Blackwell.
3. Simmel, G. (1964) *Conflict and the Web of Group Affiliations*. Free Press.
4. Simmel, G. (1994) *The Sociology of Georg Simmel*. In Wolff, K. H. (ed). The Free Press.
5. Coser, L. (1956) *The Functions of Social Conflict*. London: Routledge and Kegan Paul.
6. Kaldor, M. (2004) *Elaborating the 'New War' Thesis. Rethinking the Nature of War*. In Angstrom, J. and Duyvesteyn, I. (eds.), pp. 221-235.
7. Schuurman, B. (2010) 'Clausewitz and the "New Wars" Scholars'. *Parameters*. 40(1), pp. 89-100.
8. Kestnbaum, M. (2009) 'The Sociology of War and the Military'. *Annual Review of Sociology*. 35(1), pp. 235-254.
9. Ruschenko, I. (2015) *The Russian-Ukrainian Hybrid War: the View of a Sociologist*. Kharkiv: Pavlenko, O. G. [in Ukrainian]
10. Khobta, S. V. (2016) 'Sociology of War as a Task of Ukrainian Sociology' *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University: Pedagogical Sciences* 5 (302), pp. 126-150 [in Ukrainian]
11. Trebin, M. P. (2015). 'Sociology of War: Ukrainian Context' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"* 1148, pp. 30-34 [in Ukrainian]
12. Kudrynska, A., Lapan, T., Khymovych, O. (2022) 'Military Issues: a Sociological Discourse' *Grani* 5(25), Pp. 53-61 DOI: <https://doi.org/10.15421/172261> [in Ukrainian]
13. Lapan, T., Khymovych, O., Chernysh, N. (2022) 'The Russian-Ukrainian War: Theory and Practice of Sociological Comprehension' *Ukrainian Society*, 3, pp. 28-51 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.028>. [in Ukrainian]
14. Pinker, S. (2022) *The good angels of human nature. Why violence prevailed in the world and whether it has decreased*. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian]
15. Brighton, S. (2011) 'Three propositions on the phenomenology of war' *International Political Sociology*. 5(1), pp. 101-105.
16. Barkawi, T. (2011) 'From War to Security: Security Studies, the Wider Agenda and the Fate of the Study of War' *Millennium: Journal of International Studies*. 39(3). Pp. 710-716. DOI: <https://doi.org/10.1177/0305829811400656>
17. Roxborough, I. (1994) 'Clausewitz and the Sociology of War'. *The British Journal of Sociology*. 45(4), pp. 619-636.
18. McSorley, K. (2014) 'Towards an embodied sociology of war'. *The Sociological Review*. 62(2) pp. 107-128.
19. Bousquet, A. (2012) *War. Companion to Political Sociology* / Amenta, E., Nash, K., Scott, A. (eds.). Hoboken, pp. 180-189.
20. Mann, M. (1987) *War and Social Theory: Into Battle with Classes, Nations and States. The Sociology of War and Peace*. In Creighton, C., Shaw, M.(eds.). London, pp. 54-72.

21. Shaw, M. (1988) *Dialectics of War: An Essay in the Social Theory of Total War and Peace*.
22. McDonald, K. (2013) *Our violent world: terrorism in society*. Bloomsbury Academic.
23. Clausewitz, C. (2007) *On War*. New York: Oxford University Press.
24. Villacres, E., Bassford, C. (1995) Reclaiming the Clausewitzian Trinity. *Parameters*. 25(1), pp. 9-19.
25. Crevelde, M. V. (1991) *On Future War*. London: Brassey.
26. Metz, S. (1994) 'A wake for Clausewitz: Toward a philosophy of 21st-Century warfare'. *Parameters*. 24(1), pp. 125-132.
27. Baumann, R. (1997) 'Historical perspectives on future war'. *Military Review*. 77(2), pp. 34-54.
28. Daase, C. (2007) Clausewitz and Small Wars. Clausewitz in the Twenty-First Century in Strachan, H., Herberg-Rothe, A. (eds.), pp. 182-195.
29. Smith, M. L. (2005) Strategy in an Age of «Low Intensity» Warfare: Why Clausewitz is Still More Relevant Than His Critics. Rethinking the Nature of War in Angstrom, J., Duyvesteyn, I. (eds.), pp. 28-64.
30. Kalyvas, S. N. (2001) '«New» and «Old» Civil Wars: a valid distinction?' *World Politics*. 54(1), pp. 99-118.
31. Mello, P. A. (2010) 'In Search of New Wars: The Debate About a Transformation of War'. *European Journal of International Relations*. 16(2), pp. 297-309.
32. Hobbes, T. (2000) *Leviathan or the Essence, Structure and Powers of the State, Ecclesiastical and Civil*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian]
33. Malešević, S. (2010) *The Sociology of War and Violence*. New York: Cambridge University Press.
34. Holmes, R. (1985) *Acts of War: Behavior of Men in Battle*.
35. Grossman, D. (1996) *Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. Boston: Little, Brown and Company.
36. Bourke, J. (1998) *An Intimate History of Killing*. London: Granta.
37. Collins, R. (2008) *Violence: A Micro-sociological Theory*.
38. Kteily, N., Bruneau, E. (2017) 'Darker demons of our nature: the need to (Re)Focus attention on blatant forms of dehumanization' *Current Directions in Psychological Science*. 26(6), pp. 487-494.
39. French, S., Jack, A. (2015) Dehumanizing the enemy: the intersection of neuroethics and military ethics. Responsibilities to Protect: Perspectives in Theory and Practice. In Whetham, D. (ed.). Amsterdam.
40. Goff, P. et al. (2008) 'Not yet human: Implicit knowledge, historical dehumanization, and contemporary consequences' *Journal of Personality and Social Psychology*. 94(2), pp. 292-306.
41. Salzman, M. (2012) Dehumanization as a prerequisite of atrocity and killing. *Nonkilling Psychology*. In Christie, D. and Pim, J. Honolulu, pp. 107-124.
42. Dehumanization in Conflict Conference Report. The Neuroscience and Social Conflict Initiative: Dehumanization in Conflict Meeting, 16 February 2013.
43. Fabick, S. (2008) 'Two Psychologically Based Conflict Resolution Programs: Enemy Images and US and THEM'. *Journal for Social Action in Counseling & Psychology*. 1(1), pp. 72-81.
44. Rieber, R. W., Kelly, R. J. (1991) Substance and Shadow. *The Psychology of War and Peace*. In Rieber, R. W. (ed.). Boston, pp. 3-39.
45. Smith, D. L. (2016) 'Paradoxes of dehumanization'. *Social Theory and Practice*. 42(2), pp. 416-443.
46. Vaes, J., Paladino, M., Haslam, N. (2020) 'Seven clarifications on the psychology of dehumanization'. *Perspectives on Psychological Science*. 16(1), pp. 28-32.
47. Haslam, N. and Loughnan, S. (2014) 'Dehumanization and infrahumanization'. *Annual Review of Psychology* 65(1), pp. 399-423.
48. Giner-Sorolla, R., Leidner, B. and Castano, E. (2012) 'Dehumanization, demonization, and morality shifting: Paths to moral certainty in extremist violence'. *Extremism and the psychology of uncertainty* In Hogg, M. A., Blaylock, D. L., pp. 165-182.
49. Kteily, N. et al. (2015) 'The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization' *Journal of Personality and Social Psychology* 109(5), pp. 901-931.
50. Bar-Tal, D. (2000) 'From intractable conflict through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological analysis'. *Political Psychology*. 21(2), pp. 351-365.
51. Isakova, T. (2016) 'Hate speech as a problem of the Ukrainian information space'. *Strategic Priorities: Politics*. 4, pp. 90-97 [in Ukrainian]
52. Taranenko, O. (2015) 'Mythologized markers of dehumanization of the enemy in the semantic war of 2014'. *Information Society*. 4, pp. 65-69 [in Ukrainian]
53. Haslam, N. (2012) 'Dehumanization: An Integrative Review'. *Personality and Social Psychology Review*. 109(3), pp. 252-264.
54. Skorokhod, K. (2019) 'The aspects of dehumanization in the condition of hybrid war: on the example of attitudes the citizens of Ukraine to Russian soldiers – participants of the Russian-Ukrainian war' *Bulletin of NTUU "KPI" Political Science. Sociology. Law*. 52(4), pp. 23-32 [in Ukrainian]

Received 04.09.2022

Accepted 11.11.2022

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

DOI 10.26565/2227-6521-2022-49-04

УДК 316.28:772

КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ГІБРИДИЗАЦІЇ МАС-МЕДІЙНОГО ПРОСТОРУ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ ЯК ЕПІСТЕМОЛОГІЧНА ВИМОГА

Суська Ольга Олександрівна – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри зв'язків з громадськістю факультету соціальних наук і соціальних технологій Національного університету «Кієво-Могилянська академія», вул. Григорія Сковороди, 2, Київ, 04655, Україна, e-mail: susskaya.olg@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9620-1859>

Стаття присвячена розгляду того, як сучасні інформаційні технології змінили природу комунікативних відносин, суттєво розширили можливості та масштаби комунікативної взаємодії в інформаційному просторі. Підпорядковуючи цим можливостям їхні цілі й результати, зокрема інтерпретативні можливості мислення, вони породили новий тип інформаційного обміну та комунікативних взаємозв'язків, з яким асоціюється входження в інформаційне суспільство. Перенесення значної частини інформаційних потоків у всесвітню інтернет-мережу ускладнює контроль над ними з боку тих чи інших соціальних інститутів. Гібридизація медіапростору постає як проблема, яку все важче досліджувати в рамках лише одної наукової дисципліни, або навіть галузі. Таким чином, міждисциплінарна інтерференція постає як епістемологічна вимога досліджень медіапростору, що може бути реалізована лише за умови втілення чітких принципів міждисциплінарного підходу у сфері вивчення комунікативних практик, використання термінології, застосування ефективної методології, що дозволяє здійснити справжній синтез пізнавальних засобів. Окремим питанням постає вивчення нових феноменів сучасного медіапростору, зокрема, контамінації суб'єктності інформаційного обміну в інтернет-мережах та перетворення традиційних аудиторій мас-медіа на інтерпретативні спільноти. Поява нових акторів, які персоналізують себе в інтернет-мережах і фактично є «агентами змін», вимагає фокусування уваги соціологів до цих нових суб'єктів. Масштабні кількісні дослідження, були релевантними для масових аудиторій традиційних медіа кінця минулого століття, вже не дають очікуваного результату. Концептуальними передумовами активізації звертання до можливостей міждисциплінарності є трансформації сучасних комунікативних процесів, що спричиняють не тільки зростання уваги до проявів суб'єктності як з боку медіакомунікатора, так і реципієнта, але й важливість застосування міждисциплінарного підходу до багатомірності перетворень у сучасному гібридизованому медіапросторі.

Ключові слова: медіапростір, гібридизація, міждисциплінарний підхід, суб'єктність, масова комунікація.

Для цитування: Суська О. О. Комунікативні практики в умовах гібридизації мас-медійного простору: міждисциплінарна інтерференція як епістемологічна вимога. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". 2022. 49. С. 37-46* <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-04>

Постановка проблеми. Процеси, що сьогодні протікають у глобалізованому та гібридизованому просторі, та сучасні проблеми продукування інформації є актуальним об'єктом досліджень соціології масових комунікацій, соціології культури, теорії комунікацій та інших суміжних галузей. Багаторівневість процесів сучасної медіакомунікації є необхідним елементом їхнього розвитку, що вимагає також розмаїття наукових підходів до їх вивчення, яке зумовлюється складністю та багатофункціональністю самого об'єкту. Проте епістемологічний потенціал міждисциплінарності й досі продовжує бути предметом наукових дискусій.

Останнім часом актуалізується інтерференція соціальних і поведінкових наук, що досліджують ефекти людських дій та взаємодій. Щоб отримати всебічне та достеменне розуміння людського досвіду (зокрема, й у царині комунікацій), соціальні та поведінкові науки акумулюють інформацію таких наук, як соціологія, психологія та антропологія. При цьому сфера інтересу поведінкових наук залишається дуже широкою, оскільки існує декілька характерних для неї ознак. Якщо вчений-біхевіорист був представником досить чітко окресленої наукової течії, то у сучасній інтерпретації – це спеціаліст, чия діяльність передбачає вивчення поведінки груп та окремих осіб. Це дозволяє досліднику вивчати, наприклад, як

медіапростір впливає на розвиток особистості, занурюватись (на груповому та міжгруповому рівнях) у стосунки індивіда з іншими людьми, а також допомагає передбачити та спрогнозувати їхню можливу майбутню поведінку, й з великою мірою очевидності – їхній вплив на суспільство. З точки зору взаємодії концепцій соціальних і поведінкових наук фактично це може бути проривом, адже методологічні обмеження тут скоріше виступають полем наукових пошуків. Однак міждисциплінарний підхід потребує суттєвої ретельності у виборі методологічних процедур та можливостей застосування методів досліджень, результати яких можуть реально співставлятись та аналізуватись. Саме тут постає проблема коректності застосування методологічних підходів, які б не суперечили загальній меті дослідження. Отже, привабливість залучення розмаїття даних в рамках міждисциплінарного підходу може входити у суперечність із точністю та релевантністю аналізу та надійністю та об'єктивністю комплексних висновків. Таким чином, якщо на рівні гносеологічному міждисциплінарний підхід приваблює науковця своїми майже необмеженими можливостями, то міждисциплінарна інтерференція на конкретно-науковому рівні вимагає суворого дотримання структури і наявності стрижньових принципів добору інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом перших десятиліть ХХІ ст. в соціології спостерігається певне переосмислення наукових теорій, напрацьованих у другій половині ХХ століття, які стосувались оптимізації практик, спрямованих на виконання комунікаційних, зокрема, пропагандистських завдань, причому як в рамках індустріальних суспільств демократичного типу, так і в рамках тоталітарних і посттоталітарних держав. В цей же час пропагандистські ефекти комунікації набувають особливої важливості при проведенні електоральних кампаній [16], будь-яких пропагандистських акцій та в разі цілеспрямованої пропаганди в тоталітарних державах [22].

Інтенсифікація «пропагандистських ефектів» та неабияка популярність (особливо протягом останньої чверті ХХ ст.) моделей комунікації, спрямованих на досягнення «ефектів впливу» мас-медіа, що нібито передбачались існуванням і діяльністю самої системи мас-медіа, знову виявляються у фокусі уваги соціологів. Адже на перетині століть, у зв'язку з поширенням використання Інтернет-мереж, ситуація почала різко змінюватись.

Часи переважання «суб'єкт-об'єктних» схем побудови комунікативного процесу як у масовій комунікації, так і на інтерперсональному рівні поступово відходять в минуле. На зміну ніцшеанському домінуванню «волі до влади», в тому числі – влади над іншим, над думками, прагненнями і діями іншого, а у варіанті тоталітарного «макетування» дійсності – з метою досягнення влади над свідомістю мас, вже у другій половині ХХ століття приходить прагнення розбудувати такі умови комунікативної взаємодії, які б втілювали спрямованість до гуманізації комунікативних відносин. Одним з епістемологічних векторів тут стає погляд на особистість як суб'єкта суспільних відносин, що завжди був притаманний переважно загальносоціологічному рівню наукового знання. Зв'язок з емпіричним рівнем тут опосередковується проміжним рівнем теоретизування, який й представляють певні соціологічні теорії «третього рівня». Доцільність таких теорій в структурі соціологічного знання є сьогодні загальноновизнаючою, хоч свого часу і для Р. Мертона це видавалось конче необхідним, адже було відповіддю на незадоволеність рівнем емпіричних досліджень, які критикувались за обмеженість та нездатність пояснити соціальну реальність [17].

Для сучасного соціокомунікативного теоретизування стає в цьому плані певною точкою відліку теорія комунікативної дії Ю. Габермаса. Із соціологічної точки зору, найважливішими аспектами комунікації постають: питання довіри, забезпечення толерантності, відповідність очікуванням різних верств і груп населення. Останнє повністю відповідає саме габермасівському розумінню життєвого світу як комунікативно отриманого досвіду, що становить поле взаємності: оскільки такі «комунікаційні медіуми», як гроші, що керують поведінкою як спеціальний код, лише відгалужуються від структурованої мови спілкування, а «теорія медіумів вказує на подальші рамки теорії мовлення» [2, с. 305-306].

Незаперечна тяглість наукового осмислення та описання соціальної реальності втілюється у рамках таких теорій, як концепція раціоналізації М. Вебера, де трактування цілераціональної дії лишається в межах монологічної позиції філософії суб'єкта (що згодом продовжував і розвивав Е. Гуссерль); де саме трансцендентальна інтерсуб'єктність (в процесі перетворення її в трансцендентальну спільність) може відбутися лише виходячи саме з потреб Его, його трансцендентальних функцій та дій. Саме останній ракурс бачення раціонального намагались подолати феноменологічна та розуміюча соціологія протягом останніх десятиліть ХХ століття. Наступний «виток» розвитку позиції монологічного розуміння життєвого світу суб'єкта, започаткованого ще Е. Гуссерлем, відбувається за підтримки цілої низки лінгвістично-герменевтичних та прагматичних теорій філософії мови та мовлення від Л. Вітгенштейна і П. Рікера, до того моменту, поки Ю. Габермас та К.-О. Апель не здійснили трансформацію цього поняття, доводячи, що поняття «життєвий світ» слід впроваджувати як доповнення до поняття комунікативної дії: «поняття комунікативної дії слід застосовувати і в соціологічній теорії дії. І завдяки цьому пояснюється, як може існувати соціальний лад» [2, с. 298].

У сучасному науковому середовищі продовжуються дискусії щодо як необхідності відтворення суто галузевих підходів у соціології, так і щодо необхідності використання міждисциплінарних підходів (включаючи міжгалузеві).

У сучасній вітчизняній соціології поняття «суб'єктності» тісно межує з поняттям «агентності» (Л. Бевзенко, О. Злобіна, А. Петренко-Лисак, В. Подшивалкіна, О. Проценко, О. Резнік, Н. Соболева, ін.), що довели виступи учасників секції «Агенти змін в суспільстві нестійкої інституційності» на IV Конгресі САУ «Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві» (м. Харків, 2021 р.). Зокрема, на думку В. Подшивалкіної, «суб'єктність – це здатність до прояву активності, що детермінується самою людиною. Суб'єктністю з практикоорієнтованих позицій є деякий комплекс характеристик, що дозволяють особі в конкретний момент діяльності раціонально усвідомлювати, внутрішньо приймати обрану позицію і позиціонувати себе в суспільстві як або суб'єкта, або суб'єкта–актора, або суб'єкта-агента. Суб'єкти, актори та агенти мають вплив на суспільство на індивідуальному або масовидному рівнях» [7, с. 442].

Феномен посилення суб'єктності та присутність «персоніфікованих суб'єктів» [15] в інформаційному просторі лише протягом останніх 5-10 років постає у фокусі наукового вивчення, зокрема, соціології масових комунікацій, соціології культури, теорії комунікацій, соціальної психології та медіапсихології. Значний внесок у глибинне соціологічне розуміння феномену суб'єктності внесли праці Л. Сокурнянської, зокрема, «Суб'єкт помер!? Хай живе суб'єкт!» (2008), «Проблема суб'єкта у сучасній соціології» (2003), «Соціальна суб'єктність як соціологічне поняття і соціальний феномен» (2001) [10,11,13] та інші. Серед соціологічних та соціопсихологічних досліджень суб'єктності також слід виділити праці О. Злобіної [3; 4] та керованого нею відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, де зосереджується увага на «агентності» суб'єкта. Так, у грудні 2019 р. відбувся круглий стіл «Агенти соціальних змін в суспільстві нестійкої інституційності: особистості, ідеї, соціальні рухи» [6].

На особливу увагу соціологів заслуговують комунікативні практики в умовах гібридизації мас-медійного простору, де використання комплексу методологічних підходів та відповідна міждисциплінарна інтерференція виступають не тільки як засіб наукового освоєння матеріалу та його аналізу, але й як епістемологічна вимога. Методологія міждисциплінарного підходу дозволяє досліджувати навіть складні багатовимірні об'єкти у їхній цілісності, об'єднувати дані, породжувати свіжі плідні концепції, що розширюють та поглиблюють існуючий контингент наукових знань. Переважно міждисциплінарні дослідження проводяться у тому випадку, коли предмет дослідження надто широкий та складний, а проблема надто масштабна для певної вузької наукової дисципліни. Міждисциплінарність може мати суттєві переваги перед окремими науковими галузями, проте вона ж може завести дослідників у своєрідний «глухий кут», де за загальним декларуванням використання міждисциплінарної методології можуть ховатися непрофесіоналізм чи ділетантизм. Усвідомлення переваг міждисциплінарності та реальних проблем, пов'язаних з її застосуванням, дозволяє дослідникам використовувати її евристичний потенціал, уникаючи негативних наслідків.

Метою статті є висвітлити потенціал міждисциплінарної інтерференції у процесі вивчення комунікативних взаємин в умовах гібридизації мас-медійного простору.

Виклад основного матеріалу. Саме під час комунікативної дії, що розгортається на рівні інтерперсональної комунікації, реалізується як мінімум три функції: *інтенційна* (втіленість намірів мовця), *функція повідомлення* (переказувальна) – інформація про якийсь предмет чи ситуацію дійсності (переказ про становище речей або чогось наявного в світі), *функція встановлення взаємин* з адресатом спілкування. Науковцями ХХ ст. (Т. ВанДейк, Д. МакКвейл, Р. Якобсон, ін.) фіксувався й більш широкий спектр функцій комунікації, проте для розгортання наукових інтерпретацій щодо змін у просторі мас-медіа [15, с. 100-101] у процесах міждисциплінарної інтерференції (з використанням опори на досягнення функціонального та соціокомунікативного підходів), зокрема, контамінаційних трансформацій комунікативних взаємин в умовах гібридизації мас-медійного простору, ми зупинимось на вищезгаданих трьох.

Для означеного вище підходу засадничими постають не односпрямовані відносини «суб'єкт – об'єкт», а глибоко вкорінений принцип взаємності, який передбачає відносини «суб'єкт – суб'єкт», де умовний «співрозмовник» постає саме як суб'єкт комунікаційних стосунків, цінності якого поділяють чи поважають, до думок якого дослуховуються, адже вони є живильними для подальшого процесу спілкування. Одним з постулатів таких умов комунікативного обміну стає визнання іншого як вільної та рівноправної особистості (рівнозначного суб'єкта спілкування), а сутність такого процесу базується на діалогічності, яка зумовлює рівноцінність та рівноправність учасників комунікації.

Для більш глибокого розуміння перетворень, що відбуваються в мас-медійному просторі (зокрема, завдяки соціальним мережам), необхідно розширити розуміння ролі «адресата» інформації до ролі «інтерпретатора», який, власне, вже потенційно готовий стати суб'єктом та ініціювати подальший рух діалогу (комунікативної дії) [15]. Таким чином, «суб'єкт-суб'єктна» комунікативна взаємодія поступово стає домінуючою в аналізі структури комунікативних взаємин, що відкриває шлях до розуміння можливостей існування нового концепту суспільства, трансформацій самого соціального ладу, який може бути удосконалений через процес «досягнення консенсусу» (Ю. Габермас) [2, с. 306].

Перспектива мовленнєвої дії та «інтерпретативна робота» учасників інтеракції повинні поєднуватися. Але це стає можливим лише за умови *контамінації суб'єктності*, тобто поєднання відповідальності за здійснення комунікативної дії як у ініціатора інтеракції (комунікатора), так і у

інтерпретатора (суб'єкта), до кого він звертається. Навіть якщо суб'єкт на деякий час стає об'єктом інформаційного впливу, за умови збереження своєї суб'єктності та можливості інтерактивної взаємодії (яку широко надають інтернет-мережі), його власні інтерпретації та думки так само стають «документом публічності». Таким чином, суттєво розширюється сам діапазон комунікативних можливостей «адресата» (який в умовах сучасного медіапростору поступово перетворюється на «персоніфікованого суб'єкта» [21]), який вже фактично і є суб'єктом, і може сам ініціювати наступний «крок» комунікативної дії.

В сучасному технологізованому та гібридизованому мас-медійному просторі однією із засад успішної комунікації є те, що за умови поєднання комунікативних статусів «комунікатора» та «адресата» перспектива мовленнєвої дії та «інтерпретативна робота» учасників «комунікативної дії» набуває природної інтерактивності, що раніше було неможливим в середовищі масової комунікації.

Контамінація суб'єктності, за нашим визначенням, – це суміщення ролей комунікатора й адресата в процесах вибору, поєднання процесів отримання та оцінки / інтерпретації інформації. У суб'єкт-суб'єктному інформаційному полі прояви цього феномену зумовлюють саму можливість конструювання такого поля через трансляцію поведінкових акцій, природних для комунікативної дії, зокрема, в умовах інтерперсональної комунікації, що актуально переноситься в царину медіакомунікативної взаємодії.

Контамінація суб'єктності включає одночасне передбачення суб'єктом (як комунікатором) перспективи мовленнєвої дії та інтерпретативну активність учасника інтеракції (наприклад, під час контактів у соціальних мережах). Велике значення має також повнота комунікативного втілення (суміщення) ролей в процесі контамінації суб'єктності.

Саме так відбувається процес інформаційного обміну, наприклад, в соціальних мережах, коли кожен з учасників інтеракції повідомляє іншому свою думку. Наявність цієї відрефлексованої й, відповідно, інтерпретованої автором (суб'єктом комунікації) думки є надзвичайною відмінністю від колишнього трактування ефективності всієї системи масової комунікації, спрямованої на досягнення «цілеспрямованого впливу» на адресата інформації. Цей постулат минулого повністю спростовується навіть для суспільств посттоталітарного типу, де структура комунікативних зв'язків в сфері масової комунікації продовжує будуватись на засадах односпрямованої інтенційності сукупного комунікатора або «ідеологічному замовленні» (як це відбувається, наприклад, у медіасередовищі країни-агресорки [20]).

Феномен контамінації суб'єктності в умовах масової комунікації, на відміну від комунікативної дії на рівні інтерперсональної комунікації, може аналізуватися і як дія, і як процес. Це дозволяє більш вибірково структурувати соціальну реальність як усвідомлену репрезентацію подій та явищ дійсності, з якої і формується особиста картина світу кожної людини. Віддзеркалення цієї картини світу завжди цікавило саме соціологів, які прагнуть отримати від потенційних респондентів усвідомлені відповіді, передбачаючи, що останні можуть висловлювати саме власну, суб'єктну думку, а не просто демонструють «реакцію паперу на олівець», за висловом В. Оссовського.

Прояви контамінації суб'єктності в умовах масової комунікації – це не тільки ймовірність уявного «діалогу» із медіакомунікатором, у комунікативні стосунки з яким вступає реципієнт. Процес інформаційного обміну завжди двобічний, отже, передбачає багаторівневе (не)сприйняття текстів, чи особи конкретного медіакомунікатора (його внутрішньої і зовнішньої подоби), його позицій та психологічних характеристик. В процесі такої комунікативної взаємодії відбувається розбудова чи руйнування довіри, ідентифікація очікувань, що відтворюють сферу традиційних чи нових життєвих форм та структур, співвіднесення з власними чи груповими настановами (зокрема, цінностями певних соціокультурних спільнот), що забезпечує взаєморозуміння та взаємодію на рівні смислів, створюючи дійсно діалогічні засади інформаційного обміну. Повнота та змістовність такого обміну буде тим вищою, чим вищим виявиться професійний потенціал медіакомунікатора, – окремо взятого каналу електронних ЗМК, платформи YouTube, прес-органу, конкретної людини – блогера, ведучого телепрограми, журналіста – автора постів, інших дописів чи статей в мережах, тощо.

В сучасних умовах яскраві приклади контамінації суб'єктності можна спостерігати під час трансляцій медіамарафону «Єдині новини», який у воєнний час забезпечує все населення України новинним контентом, репортажами з місця подій, виступами експертів, державних діячів тощо. Наприклад, включення в загальний медіаконтент ведучих (комунікаторів) регіональної компанії РТВ (Полтавського телебачення) постійно базується на діалозі з блогерами, пересічними суб'єктами соціальних мереж (причому не тільки з України). Такий контамінаційний за фактом тип ведення телепрограми збільшує інтерес аудиторії, підвищує її інтерактивність. Суттєві зрушення можна спостерігати і у стилі спілкування з аудиторіями медіамарафону й серед представників місцевої влади, зокрема, очільників ОВА (обласних військових адміністрацій). Саме вони стали об'єктом досліджень, проведених під керівництвом автора статті студентами магістерської програми «Зв'язки з громадськістю» НаУКМА [5].

За даними проведених досліджень, у сучасному медіапросторі України найбільш адекватно володіє перевагами суб'єкт-суб'єктної комунікації та вдало поєднує ролі (фактично демонструючи переваги «контамінації суб'єктності») Віталій Ким, голова Миколаєвської ОВА. Саме йому найбільш вдається поєднувати «Я-соціальне» та «Я-політичне» як головні «соціологічні проєкції особистості» [14, с. 46-55], а

також демонструвати професійні медіакомунікативні підходи до комунікації і в мережах, і у традиційних медіа. Нижче наведені дані дослідження, проведеного у травні 2022 р. методом контент-аналізу відеоматеріалів виступів очільників міст та ОВА (обрані персоналії наводяться в алфавітному порядку).

Таблиця 1.

Особливості особистих комунікативних стилів очільників міст та ОВА*

В. Кім (м. Миколаїв)
Відтворення власного погляду на події у місті (території) – 9,2%
Сміливість оцінок – 8,8%
Усвідомлення самоцінності звертання до аудиторії – «персоніфікація відповідальності» – 8,8%
В. Кличко (м. Київ)
Присутність критики певних структур, ситуації взагалі – 10,1%
Відчуття відповідальності – 10,1%
Вимушеність і невдоволення («відволікають від справ») – 9,8%
Персоніфікована впевнена позиція – 9,6%
А. Садовий (м. Львів)
Аналітичний погляд на події – 9,8%
Усвідомлення необхідності виступати в ефірі різних каналів – 9,4%
Персоніфікована впевнена позиція – 9,8%
І. Терехов (м. Харків)
Відтворення офіційної інформації стосовно подій у місті (території) – 9,1%
Усвідомлення самоцінності звертання до аудиторії – «персоніфікація відповідальності» – 8,6%
Усвідомлення необхідності виступати в ефірі різних каналів – 9,1%
Відсутність критики – 7,6%

* Одиницями рахунку виступали бали (за шкалою від 1 до 5) по кожній з позицій. Масив аудіовізуального матеріалу складався з 10 повноцінних виступів на різних каналах (або телевізійних, або в YouTube). Відсотки розраховувалися відносно загальної кількості балів.

Як видно з таблиці 1, найвищий показник «відтворення власного погляду на події у місті (території)» та «усвідомлення самоцінності звертання до аудиторії – «персоніфікація відповідальності» – саме у Віталія Кіма. Крім цього, респонденти також відмічають його «сміливість оцінок», чого немає в жодного із фігуруючих в анкеті інших посадовців – очільників міст і ОВА. Було зафіксовано, що телеграм-канал очільника Миколаївської ОВА В. Кіма ще у квітні 2022 року налічував «близько 700 тис. читачів, а відомий вираз В. Кіма «Доброго вечора, ми з України», з якого починались майже всі звернення, та піднятих два пальці вгору, що символізують перемогу, швидко стали мемом. Підхід В. Кіма до інформування населення щодо подій на території міст та області має невимушений та легкий стиль (при загальній серйозності ставлення до подій), що забезпечує спокій та відсутність паніки у мешканців Миколаєва» [5, с. 51].

Таблиця 2.

Різниця у стилі комунікацій у медіапросторі носіїв іміджу – очільників міст та ОВА:

	Київ / Кличко В.		Миколаїв / Кім В.		Львів / Садовий А.		Харків / Терехов І.	
	Бали*	%	Бали	%	Бали	%	Бали	%
1. Чіткість відгуку на оперативні події	44	9,9	50	10,2	48	10,3	50	10,5
2. Конкретність реагування на запити	42	9,5	42	8,5	48	10,3	44	9,2
3. Глибока інформованість	46	10,4	40	8,1	50	10,8	50	10,5
4. Авторитетність	39	8,8	50	10,2	40	8,6	50	10,5
5. Вмотивованість відповідей	40	9,0	40	8,1	30	6,5	46	9,7
6. Переконливість	48	10,8	40	8,1	40	8,6	36	7,6
7. Прояви емоцій	36	8,1	46	9,3	38	8,2	34	7,1
8. Активність виступів	28	6,3	50	10,2	30	6,5	42	8,8
9. Ступінь уявлення про потреби	50	11,3	44	8,9	50	10,8	48	10,1
10. Об'єктивність	40	9,0	40	8,1	50	10,8	36	7,6
11. Відсутність песимізму	30	6,9	50	10,2	40	8,6	40	8,4
Всього:	443		492		464		476	
Середній бал	40,2		44,7		42,1		43,2	

* Одиницями рахунку виступали бали (за шкалою від 1 до 5) по кожній з позицій. Масив аудіовізуального матеріалу складався з 10 повноцінних виступів на різних каналах (або телевізійних, або в YouTube).

Як свідчать дані, наведені у Таблиці 2, найвищі бали за сумою позицій набирає В. Кім, очільник Миколаївської ОВА, другим йде І. Терехов (мер Харкова), третім – А. Садовий (мер м. Львова), і четвертим – В. Кличко (мер м. Києва). Визначені категорії є важливими складовими «стилю комунікації у медіапросторі», що демонструють, хто саме з «носіїв іміджу» найбільш адекватно представляє інформацію щодо подій у місті (регіоні). Причому поєднання соціальних і психологічних складових спричиняє актуальні результати; адже комунікаційні завдання згаданих вище персоніфікованих «акторів» медіапростору – бути не тільки «носіями іміджу», але й надавати оптимальні обсяги інформації, підтримувати оптимістичні настрої, бути правдивими, проте не спричиняючи паніки; формувати у медіапросторі позитивний імідж міста та його очільника як елементу сприймання позитивного бренду міста (регіону). Найважливішими серед бренд-формуєчих чинників виявилися:

- глибока інформованість;
- чіткість відгуку на оперативні події;
- авторитетність;
- ступінь уявлення про потреби мешканців міста.

Порівнюючи «соціологічні проєкції особистості», а саме: «Я-соціальне», «Я-політичне» та «Я-комунікативне» [14], з медіакомунікативною поведінкою згаданих вище «носіїв іміджу» як втіленням певних комунікативних інтенцій, можна констатувати, що їхні диспозиції співпадають у втіленні структурованих базових характеристик, що «гарантує «правильність практик» та їх постійність у часі більш надійно, ніж усі формальні правила та відкрито виражені норми» [14, с. 61]. В унісон методологічним підходам соціології особистості звучить і загальнометодологічна настанова гуманістичної психології, що реалізується в широкому спектрі різноманітних сучасних підходів і теорій, зокрема, в авторській концепції інформаційного поля особистості, що є також втіленням міждисциплінарності [14; 15; 16].

На засадах міждисциплінарності будується й розуміння нами контамінаційних характеристик акту спілкування та розподілення ролей в ньому. Треба зазначити, що воно дещо відрізняється від традиційно визнаного лінгвістикою протікання процесу комунікативного впливу, і скоріше відповідає формулюванню: «процес інформаційного обміну», адже кожен з учасників цієї комунікативної інтеракції повідомляє один одному свою власну думку (навіть незалежно від каналу її висловлювання). Наявність такої відрефлексованої (іноді й емоційно забарвленої), інтерпретативної за своїм характером думки кожного партнера-комуніканта є найвизначнішою відмінністю від трактування ефективності системи традиційних медіа як «цілеспрямованого впливу» на адресата інформації.

Складові прояву контамінації суб'єктності як засобу утримання комунікативних позицій самого «суб'єкта» – реципієнта мас-медіа й, в той же час, активного учасника комунікативного процесу, можна побачити на рис. 1.

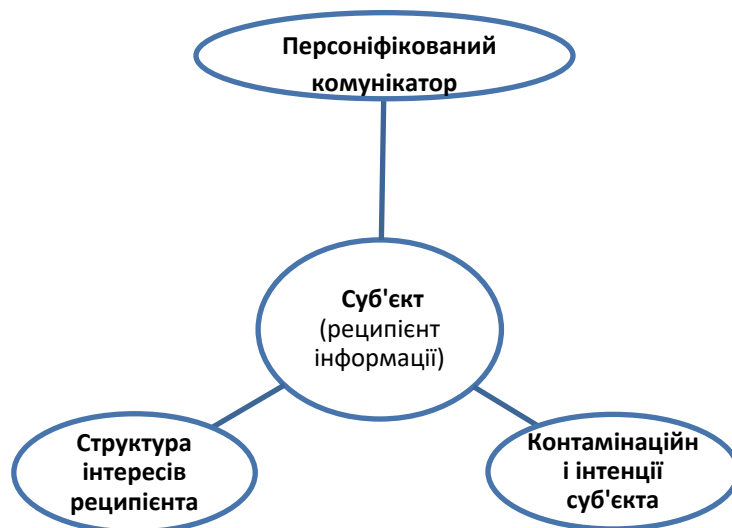

Рисунок 1. Складові суб'єкт-суб'єктної (контамінаційної) взаємодії в сучасному медіапросторі

Якщо вважати підґрунтям комунікативної взаємодії координатні компоненти процесів соціалізації особистості, взаєморозуміння та отримання знань (інформації), то завдяки існуванню таких детермінант процес взаємодії буде встановлений.

З точки зору комунікативістики, медіапсихології та соціології мас-медіа, персоніфікація медіадискурсу традиційно була пов'язана з образом комунікатора, що представляє «обличчя каналу» певного мас-медіа і

повністю вкладається в уявлення про медіацентричні стратегії комунікативних відносин у медіапросторі ХХ ст. [14, с. 76-78]. Однак уже на перетині століть цей стереотип відносин почав змінюватися у зв'язку з розвитком мережевих комп'ютерних технологій. Поступово феномен суб'єктності [12] та представлення персоніфікованих іміджів «акторів» в медіакомунікативному просторі починає все більше привертати увагу науковців-соціологів та стає предметом вивчення і соціології культури [8], і соціології масових комунікацій [14; 15; 20], а також журналістики і теорії комунікацій, соціолінгвістики, медіапсихології та психолінгвістики.

У сучасному глобалізованому та гібридизованому медіапросторі формуються нові центри впливу – так звані «інформаційні брокери», тобто люди або групи людей, які відіграють ключову роль в організації комунікації, в основному через поширення її нових норм та правил, причому особливо це стосується інтернет-мереж. Навіть класичні наукові принципи вже не спрацьовують тут належним чином, залишаючи певні лакуни для подальшої дослідницької роботи. Так, Р.Д. Сак припускає, що «переваги вибору однієї теорії перед іншою історично не робилися на основі чіткого набору логічних принципів, які застосовуються кожного разу, коли йде вибір конкуруючої теорії. Крім того, позитивістська концепція і наголос на емпіричні терміни чи концепти не відображають шлях, який вчені фактично обирають, використовуючи закони та теорії. Це особливо не враховує ту увагу, яку приділяють науковці прихованим або об'єктам та структурам, що не піддаються спостереженню, фактам, які сподівалися спрямовувати та контролювати, та які включені до науки як загальні припущення і як референти теоретичних понять» [19]. Нагадаємо, що згідно з даними GlobalLogic, багато українців використовують соцмережі як джерело інформації. Найпопулярнішим для цього виявився Telegram: його обирало 66% користувачів. Друге та третє місце за інформативністю зайняли YouTube (61%) та Facebook (58%), серед молоді найпопулярнішим залишається TikTok [1]. Зауважимо, що децентралізація і множинність суб'єктів інтернет-комунікації (в силу нових можливостей «колективного авторства» та «ігор» з ідентифікацією) ставить під сумнів можливість будь-якого управління ними, і вже тим більше «запрограмованої» реакції або поведінки.

Саме у дослідженнях такого багатобічного об'єкта, яким є глобальний медіапростір взагалі, й множинності та децентралізації суб'єктів інтернет-комунікацій, зокрема, як це зазначено вище, проявляються переваги міждисциплінарного підходу. У методологічному змісті міждисциплінарності закладений інтегративний характер сучасного етапу наукового пізнання.

Проте істотними проблемами, що виникають при застосуванні міждисциплінарних підходів, є проблеми розбіжності наукової термінології та понятійного апарату різних дисциплін, що залучаються до інтерпретації результатів досліджень. Так, на стику лінгвістичного та соціопсихологічного знання народилось термінологічне словосполучення «контамінація суб'єктності» [16], застосоване нами для визначення поєднання ролей комунікатора і реципієнта мас-медіа, що стало можливим завдяки розвитку інтернет-мереж та різноманітних платформ і каналів, найяскравішими з яких є вищезгадані YouTube, Facebook, ін.

Одним із наслідків інтеграційних процесів у середовищі мас-медіа та інтерференції методологічних підходів є зміни у трактуванні поняття «аудиторія» та поява словосполучення «інтерпретативні спільноти». Таким чином, саме розвиток інтегративних медіа наочно ілюструє заміну масової парадигми на інтегративну [15]. Дослідження діади «сукупний комунікатор» – «аудиторія» змінюються на вивчення тріади «медіа» – «персоніфікований комунікатор» – «інтерпретативна спільнота». Конвергенція багатоманітних форматів медіадискурсу та жанрів мовлення настільки удосконалилась потягом останніх десятиліть, що звичні підходи до вивчення вербальної, аудіальної, іконічної (візуальної) та інших видів інформації вже не задовольняють дослідника. Очевидно, що від самого суб'єкта медіакомунікацій вимагається набагато більше зусиль для розуміння і сприймання інформації. Він має набути нових більш широких компетенцій, щоб стати ключовою фігурою медіапростору, і через можливості персоніфікації та контамінації суб'єктності уособлювати та свідомо поєднувати і статус комунікатора, і статус члена «інтерпретативної спільноти», тобто трансформованої аудиторії мас-медіа та інтернет-мереж.

Особливо продуктивним в царині вивчення вищезазначеного предмету є міждисциплінарний підхід, адже саме він надає можливість всебічно досліджувати персоніфікацію суб'єкта в глобальному мультикультурному медійному просторі. Персоніфікація не є формальним проявом суб'єктності, а скоріше «платформною» реалізацією суб'єктності, яка за своїми характеристиками є багатомірною; проте «в академічному дискурсі практично нема спеціальної, глибоко розробленої теорії суб'єкта і суб'єктності, що значно ускладнює дослідження таких соціокультурних феноменів» [13, с. 19]. Саме міждисциплінарний підхід, який за своєю суттю є комплексним, дозволяє розглядати метадискурс мас-медіа як середовище розгортання репрезентації суб'єкта через персоніфікацію особистості як певну форму публічності, що, в свою чергу, постає з соціально-психологічної точки зору усвідомленою спробою самовизначення суб'єкта за допомогою засобів масової комунікації.

Суб'єктність і самореферентність особистості передбачають встановлення соціальних зв'язків, які, в свою чергу, «тісно пов'язані з опорою на індивідуально-психологічні особливості, глибинні цінності, інтерпретативні можливості мислення» [14, с. 73]. Тезу про соціальність індивіда та детермінацію його

зовнішньої поведінки в соціумі та культурі, на відміну від соціальної психології, неklasична та постнеklasична соціологія, зокрема соціологія особистості, намагаються або спростувати, або узгодити, в залежності від точки зору на предмет обговорення: чи йде мова про активну участь у формуванні соціальної поведінки (особливо масової поведінки), або ж – про інші дії індивідів у вимірах внутрішньо особистісних. Згідно з думкою Н. Соболевої, «дії агентів змін відносно вільні від диктату соціальної структури і певною мірою незалежні від динаміки соціального контексту, в який вони залучені як його складові, і внаслідок свого новаторського характеру можуть одночасно виступати чинником суспільних перетворень» [9, с. 138].

Висновки. Періоди активних соціальних трансформацій завжди знаходяться у фокусі уваги соціологів-дослідників, як і процеси, що відбуваються у просторі медіакомунікацій. В сучасному глобалізованому світі мас-медіа як впливають на громадську думку спільнот, так і використовуються владними структурами для донесення своїх позицій, і періодично змінюють ці позиції: медіаплатформи знову й знову використовуються для переконання громадськості у правомірності прийняття тих або інших рішень. Сучасний гібридизований медіапростір, що поєднує і традиційні медіа, і мережеві платформи, вимагає нових комплексних підходів до його вивчення, адже саме міждисциплінарність є ключем до втілення багаторівневості досліджень. Інтерференція наукових підходів дозволяє максимально охопити і новітні тенденції трансформацій, що відбуваються у медіапросторі. На стику наукових підходів з'являється нове бачення процесів, які раніше вивчалися у царині лише однієї вузько спрямованої галузі чи дисципліни. Так, наприклад, виникла медіапсихологія, яка поєднала підходи «mediastudies» з такими галузями, як соціальна психологія та соціологія, теорія комунікацій та культурологія. Міждисциплінарний підхід має широку перспективу ще й тому, що певний об'єкт досліджують представники різних наук або галузей, і головне завдання – подолати протиріччя, що виникають між реальним станом справ та обмеженнями, що існують у різних науках.

Так само перспективними, з точки зору застосування міждисциплінарного підходу, є дослідження перерозподілу ролей і диспозицій медіакомунікатора та його аудиторій, інтерпретативні можливості кожного суб'єкта у сучасному медіапросторі, де відбуваються відчутні зміни. Комунікативна (і в цілому – публічна) поведінка (зокрема, медіаповедінка) не тільки забезпечує реалізацію інтересів, інформаційних потреб і запитів особистості в процесі інформаційної та політичної діяльності, але й одночасно стає дієвим механізмом соціалізації, формування міжкультурних зв'язків, політичної культури, громадянської позиції особи.

Список використаної літератури:

1. Дослідження GlobalLogic (липень 2022). Найпопулярніші соцмережі в Україні. URL: <https://mezha.media/2022/08/06/naypopuliarnishi-sotsmerezhi-v-ukraini-pid-chas-viyny-doslidzhennia-global-logic/> (дата звернення: 12.08.2022)
2. Ермоленко А. М. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ. *Комунікативна практична філософія. Тексти*. Київ: Лібра, 1999. С. 287-324.
3. Злобіна О. Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2004. 400 с.
4. Злобіна О.Г. Соціальний активізм в рольовому вимірі – волонтери, активісти, агенти змін. *Тези доповідей IV Конгресу САУ «Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві»* (м. Харків, 28-29 жовтня 2021 р.). Харків, 2021. С. 450-452.
5. Королько В. Г., Суська О. О. Соціопатерни війни: як медіапростір впливає на соціопсихологічні настрої суспільства. *Габітус. Науковий журнал з соціології та психології*. Вип. 41. Одеса, 2022. С. 47-52. DOI: <https://doi.org/10.32782.2663-5208.2022.41.7>
6. Круглий стіл «Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституціональності: особистості, ідеї, соціальні рухи» (Інститут соціології НАН України, 3 грудня 2019 р., м. Київ). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 2. С. 123-162.
7. Подшивалкіна В. І. Самодетермінація соціальних суб'єктів: до дискусії про агентність у соціології. *Тези доповідей IV Конгресу САУ «Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві»* (м. Харків, 28-29 жовтня 2021 р.). Харків, 2021. С. 441-443.
8. Скокова Л. Г. Поширення практико-орієнтованих підходів в якісних дослідженнях медіа. *Габітус. Науковий журнал з соціології та психології*. Вип. 6. Одеса, 2018. С. 17-22.
9. Соболева Н. І. Соціальний активізм у суспільстві нестійкої інституціональності: агенти впливу та агенти змін. Круглий стіл «Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституціональності: особистості, ідеї, соціальні рухи». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 2. С. 138-141.
10. Сокурская Л. Г. Проблема субъекта в современной социологии. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. С. 24-30.
11. Сокурская Л. Г. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць*. Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2001. С. 36-41.
12. Сокурская Л. Г., Голиков А. С. Дискурс социального субъекта и субъект социального дискурса: возможность знаниевых теорем. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, IV (17), I.: 108, 2016. С. 58-65.
13. Сокурская Л. Г. Суб'єкт помер!? Хай живе суб'єкт! *Вісник Львівського державного університету. Серія соціологія*. 2008. Вип. 2. С. 18-30.

14. Сусская О. А. Социологические проекции личности: интерпретация – персонификация – виртуализация: монография. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, AV Akademikerverlag GmbH & Co. KG, 2014. 132 с.
15. Сусська О. О. Персоніфікація в засобах масової комунікації та Інтернеті: соціологічні інтерпретації. *Габітус. Науковий журнал з соціології*. Вип. 10. Одеса, 2019. С. 100-105.
16. Сусська О. О. Трансформації суб'єкта медіакомунікативних відносин у процесі персоніфікації та контамінації в просторі мас-медіа. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Зб. наук. праць. Вип. 71. Запоріжжя, 2016. С. 31-40.
17. Bornschieer S., Häusermann S., Zollinger D., etc. (2021). How "Us" and "Them" Relates to Voting Behavior-Social Structure, Social Identities, and Electoral Choice. *Comparative Political Studies*. Volume 54, Issue 12. October 2021, pp. 2087-2122. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414021997504> (дата звернення: 11.08.2022)
18. Merton Robert K. (1996). On Social Structure and Science. Ed. By Piotr Sztompka. Chicago. The University of Chicago Press. 394 p
19. Sack Robert D. (1980). Science and Subjectivity. In: Conceptions of Space in Social Thought. Critical Human Geography. Palgrave, London. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-16433-2_2 (дата звернення: 12.11.2022)
20. Shapin S. (2012). The sciences of subjectivity. *Social Studies of Science*. Vol. 42, No. 2 (April 2012), pp. 170-184. URL: <https://www.jstor.org/stable/23210205> (дата звернення 12.08.2022)
21. Susska O. (2022). The problem of the exhaustion of "anti-truth" as a propaganda tool in mass media discourse. *European Political and Law Discourse*. 2022. Volume 9. Issue 5, P. 60-65 (Index Copernicus)
22. Susskaya O., Budanova A. (2019). Social aspects of human-computer interactions in the media: tendencies and threats. *Proceedings CSIS'19. XIh International Scientific and Theoretical Conference "Communicative strategies of Information Society"*. October 25-26, Saint-Petersburg, ACM Journal, USA. pp.134-140. URL: <http://dl.acm.org/citation.cfm?id=3373722>
23. Susska O., Chernii L., Sukharevska H. (2022). Media as a tool of manipulative technology of Russian infoaggression in the Ukrainian media space. *AD ALTA, Journal of Interdisciplinary Research*. Volume 12, Issue 1, Special Issue XXV. 2022. P. 228-234

Отримано 28.08.2022

Прийнято до друку 13.11.2022

COMMUNICATIVE PRACTICES IN THE CONDITIONS OF MASS MEDIA SPACE HYBRIDIZATION: INTERDISCIPLINARY INTERFERENCE AS THE EPISTEMOLOGICAL REQUIREMENT

Susska Olga – Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of public relations of the social sciences and social technologies faculty National University of Kyiv-Mohyla Academy, St. 2 Hryhoriya Skovorody, Kyiv, 04655, Ukraine, e-mail: susskaya.olg@gmail.com, ORSID: <https://orcid.org/0000-0001-9620-1859>

The article is devoted to consideration of how modern information technologies have changed the nature of communicative relations, significantly expanded the possibilities and scope of communicative interaction in the information space. By subordinating their goals and results to these possibilities, in particular, the interpretive possibilities of thinking, it gave birth to a new type of information exchange and communicative relationships, which is associated with the entry into the information society. The transfer of a significant part of information flows to the worldwide Internet makes it difficult to control them by certain social institutions. The hybridization of the media space appears as a problem that is increasingly difficult to investigate within the framework of only one scientific discipline, or even field. Thus, interdisciplinary interference appears as an epistemological requirement of media space research, which can be implemented only if clear principles of an interdisciplinary approach are implemented in the field of studying communicative practices, the use of terminology, and the use of effective methodology, which allows for a real synthesis of cognitive tools. A separate issue is the study of new phenomena of the modern media space, in particular, the contamination of the subjectivity of information exchange in Internet networks and the transformation of traditional mass media audiences into interpretive communities. The emergence of new actors who impersonate themselves in Internet networks and are actually "agents of change" requires sociologists to focus their attention on these new subjects. Large-scale quantitative studies, which were relevant to the mass audiences of traditional media at the end of the last century, no longer give the expected result. The conceptual prerequisites for activating the appeal to the possibilities of interdisciplinarity are the transformations of modern communicative processes, which cause not only an increase in attention to the manifestations of subjectivity on the part of both the media communicator and the recipient, but also the importance of applying an interdisciplinary approach to the multidimensionality of transformations in the modern hybridized media space.

Keywords: media space, hybridization, interdisciplinary approach, subjectivity, mass communication.

References:

1. GlobalLogic Research (July 2022) The most popular social networks in Ukraine. Available at: <https://mezha.media/2022/08/06/naypopuliarnishi-sotsmerezhi-v-ukraini-pid-chas-viyny-doslidzhennia-global-logic/> (access date: 12.08.2022) [in Ukrainian]
2. Gabernas Y. (1999) 'Actions, speech acts, speech interactions and life world' In: Yermolenko A. M. Communicative practical philosophy. Lyrics. Kyiv: Libra, P. 287-324 [in Ukrainian]
3. Zlobina, O. G. (2004) Personality as a subject of social changes. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]

4. Zlobina, O. H. (2021) 'Social activism in the role dimension – volunteers, activists, agents of change' Abstracts of reports of the IV Congress of the Ukrainian Academy of Sciences "Transformation of social institutions in the information society" (Kharkov, October 28-29, 2021) pp. 450-452 [in Ukrainian]
5. Korolko, V. G., Susska, O. O. (2022) 'Sociopatterns of war: how the media space affects the sociopsychological attitudes of society' *Habitus. Scientific journal of sociology and psychology*. Vol. 41. Odesa. P. 47-52. DOI: <https://doi.org/10.32782.2663-5208.2022.41.7> [in Ukrainian]
6. Round table "Agents of social change in a society of unstable institutional: personalities, ideas, social movements" (Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, December 3, 2019, Kyiv). (2020) *Sociology: theory, methods, marketing*. No. 2. P. 123-162. [in Ukrainian]
7. Podshivalkina, V. I. (2021) 'Self-determination of social subjects: to the discussion about agency in sociology' Abstracts of reports of the 4th SAU Congress "Transformation of social institutions in the information society" (Kharkiv, October 28-29, 2021) pp. 441-443 [in Ukrainian]
8. Skokova, L. G. (2018) 'Spread of practice-oriented approaches in qualitative media studies' *Habitus. Scientific journal of sociology and psychology*. Vol. 6. Odesa. P. 17-22 [in Ukrainian]
9. Soboleva, N. I. (2020) 'Social activism in a society of unstable institutional: agents of influence and agents of change'. Round table "Agents of social change in a society of unstable institutional: personalities, ideas, social movements". *Sociology: theory, methods, marketing*. No. 2. P. 138-141. [in Ukrainian]
10. Sokuryanskaya, L. G. (2003) 'The problem of the subject in modern sociology' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"*, 577. P. 24-30 [in Russian]
11. Sokuryanskaya, L. G. (2001) 'Social subjectivity as a sociological concept and social phenomenon' *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society*. Kharkiv: Publishing Center of V. N. Karazin Kharkiv National University. Ph. 36-41. [in Russian]
12. Sokuryanskaya, L. G., Golikov, A. S. (2016) 'The discourse of a social subject and the subject of social discourse: the possibility of knowledge theorems' *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, IV (17), I.: 108. P. 58-65 [in Russian]
13. Sokuryanska, L. G. (2008) 'The subject is dead!? Long live the subject!' *Bulletin of the Lviv State University. Sociology series*. Issue 2. P. 18-30 [in Ukrainian]
14. Susskaya, O. A. (2014) *Sociological projections of personality: interpretation - personification - virtualization: monograph*. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, AV Akademikerverlag GmbH & Co. KG [in Russian]
15. Susska, O. O. (2019) *Personification in the means of mass communication and the Internet: sociological interpretations // Habitus. Scientific Journal of Sociology*. Vol. 10. Odesa, 2019. P. 100-105 [in Ukrainian]
16. Susska, O. O. (2016) 'Transformations of the subject of media communication relations in the process of personification and contamination in the space of mass media' *Social technologies: actual problems of theory and practice*. Coll. of science works. Vol. 71. Zaporizhzhia. P.31-40. [in Ukrainian]
17. Bornschie, Simon, Häusermann, Silja, Zollinger, Delia, etc. (2021) 'How "Us" and "Them" Relates to Voting Behavior-Social Structure, Social Identities, and Electoral Choice' *Comparative Political Studies*. Volume 54, Issue 12. October 2021, pp. 2087-2122. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414021997504> (дата звернення: 11.08.2022).
18. Merton, Robert K. (1996). *On Social Structure and Science*. Ed. By Piotr Sztompka. Chicago. The University of Chicago Press. 394 p.
19. Sack, Robert D. (1980). *Science and Subjectivity*. In: *Conceptions of Space in Social Thought*. Critical Human Geography. Palgrave, London. URL: DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-16433-2_2 (access date: 12.06.2023)
20. Shapin, Steven (2012) 'The sciences of subjectivity' *Social Studies of Science*. Vol. 42, No. 2 (April 2012), P. 170-184 / Published By: Sage Publications, Ltd. URL: <https://www.jstor.org/stable/23210205> (access date: 12.08.2022)
21. Susska, Olga (2022) 'The problem of the exhaustion of "anti-truth" as a propaganda tool in mass media discourse' *European Political and Law Discourse*. Volume 9. Issue 5, P. 60-65 [in Ukrainian]
22. Susskaya, Olga, Budanova, Alexandra (2019). 'Social aspects of human-computer interactions in the media: tendencies and threats' *Proceedings CSIS'19. XII International Scientific and Theoretical Conference "Communicative strategies of Information Society"* (October 25-26, Saint-Petersburg). *ACM Journal*, USA. pp.134-140. URL: <http://dl.acm.org/citation.cfm?id=3373722>.
23. Susska, Olga, Chernii, Liudmyla, Sukharevska, Hanna (2022). 'Media as a tool of manipulative technology of russian infoaggression in the ukrainian media space' *AD ALTA, Journal of Interdisciplinary Research*. Volume 12, Issue 1, Special Issue XXV. P. 228-234

Received 28.08.2022

Accepted 13.11.2022

DOI 10.26565/2227-6521-2022-49-05

УДК 316.728-053.67:355.01(477)"20"

ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ТА СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Мірчук Ірина – кандидатка філософських наук, доцентка кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Григоровича Скотного Дрогобицького педагогічного державного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, Україна, e-mail: iruna0405@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9761-9210>

Зелена Оксана – кандидатка політичних наук, доцентка кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Григоровича Скотного Дрогобицького педагогічного державного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, Україна, e-mail: zelena.oksana@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2148-6439>

У статті представлено результати двох хвиль соціологічного дослідження «Студентство і війна», проведеного у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка 20 – 27 червня 2022 р. та 12 – 21 вересня 2022 р. На основі одержаних даних досліджено динаміку психоемоційних станів студентської молоді, здійснено порівняння її планів щодо перспектив власного майбутнього та майбутнього України після перемоги у війні, вивчено питання соціальної активності студентської молоді в умовах війни, зокрема її залучення до волонтерської діяльності. Показано, що на сьомому місяці повномасштабної російсько-української війни воєнна тематика не втратила своєї актуальності у молодіжному середовищі. Продемонстровано переважне використання студентами українських інформаційних ресурсів. Підкреслено, що війна суттєво впливає на психоемоційний стан молоді. Визначено рівень накопичення негативних емоцій, пов'язаних з війною, та водночас зростання оптимістичних настроїв студентської молоді, її, впевненості у перемозі України при зменшенні тривоги, песимізму, безвиході й розгубленості. Підтверджено той факт, що на сьомому місяці війни збільшилася кількість тих, кого безпосередньо торкнулася війна. Підкреслено, що, пропри тривалість війни, рівень віри наших студентів у перемогу лише зріс. З'ясовано, що більше ніж за півроку війни рівень соціальної активності молодих українців суттєво зростає перш за все за рахунок їхнього залучення до волонтерських ініціатив. Показано, що з перебігом війни у ставленні студентської молоді до перспектив власного майбутнього децю зросли сумніви та розгубленість. Натомість результати дослідження засвідчили помітне зростання відчуття надії та оптимістичного бачення студентством майбутнього Української держави.

Ключові слова: війна, студентська молодь, психоемоційний стан, соціальна активність, волонтерство.

Для цитування: Мірчук І., Зелена О. Психоемоційний стан та соціальна активність студентської молоді в умовах війни: соціологічний аналіз *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2022. 49. С. 47-54. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-05>

Постановка проблеми. Війна в Україні триває вже довгі місяці. Логіка підказує, що воєнні дії будуть продовжуватись і надалі, бо йдеться про повне звільнення окупованої території суверенної держави, кордони якої визнані міжнародною спільнотою. Водночас розуміння української перемоги передбачає не лише фізичне вигнання ворога, але й питання відновлення міст, сіл, інфраструктури, нарешті, загоювання душевних ран кожного українця та збереження психічного здоров'я суспільства в цілому, зокрема, українських дітей та молоді. Збереження національної консолідації, соціальної цілісності з метою формування колективного захисту від психотравматичного впливу війни є надактуальним у сучасних українських реаліях. Протягом драматичних воєнних місяців українці не перестають дивувати цивілізований світ і демонструють солідарність, стійкість, витривалість, віру у перемогу, безпрецедентну довіру та підтримку Збройним силам України та Президенту. Відтак, здійснення наукового аналізу моніторингу настроїв молодих українців, їхніх психоемоційних станів, вивчення показників соціальної активності в умовах війни є надзвичайно актуальними та необхідними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Від початку повномасштабного вторгнення в Україну такі провідні вітчизняні соціологічні агенції, як Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [1, 2], соціологічна група «Рейтинг» [3], Київський міжнародний інститут соціології [4, 5] та інші проводять дослідження російсько-української війни, збираючи інформацію про ставлення українців до перебігу подій,

пов'язаних з воєнними діями. Українські та закордонні вчені присвячують свої наукові розвідки дослідженню різних аспектів війни як соціального феномену, зокрема російсько-української війни. Такі науковці, як Т. Лапан, О. Химович, Н. Черниш, акцентують увагу на основних проблемних питаннях у формуванні соціологічного дискурсу щодо війни як такої та російсько-української війни [6]; Т. Бурлай, Д. Дмитрук, В. Костриця, Р. Левін розглядають доцільність формування та реалізації державної політики повоєнної України відповідно до основ наукової концепції соціальної якості життя, застосовуваної для поліпшення соціальних параметрів розвитку Євросоюзу [7]; Н. Костенко аналізує вплив пандемії та війни на формування ідентичності особистості [8]; особливості психологічного впливу воєнних новин на особистість та психічні стани мирних громадян в умовах російсько-української війни досліджують І. В. Жданова, Л. О. Бондаренко, А. В. Велічко [9]; дослідженню впливу війни на громадянську позицію та геополітичні орієнтації студентської молоді в Україні присвячена праця авторок даної статті [10]. Серед закордонних досліджень заслуговує на увагу праця колективу авторів (Л. Ішью, О. Лозовської, А. Тіммера, А. Джаваїд), присвячена гендерній нерівності та домашньому насильству під час війни [11]; ізраїльські вчені (А. Шалев, С. Фрідман, Т. Пері, Д. Брандес, Т. Сахар, С. П. Опп, Р. К. Пітман) вивчають вплив війни на психоемоційний стан населення [12]; американські дослідники (А. Баум, М. К. О'Кіф, Л. М. Девідсон) досліджують гострі стреси, викликані війною та їхні наслідки [13]. Фізіологія стресу в умовах війни є предметом дослідження В. Брунера та П. Волла [14]. Наше власне дослідження зумовлене нагальною потребою вивчення впливу війни на психоемоційний стан молоді та її соціальну активність.

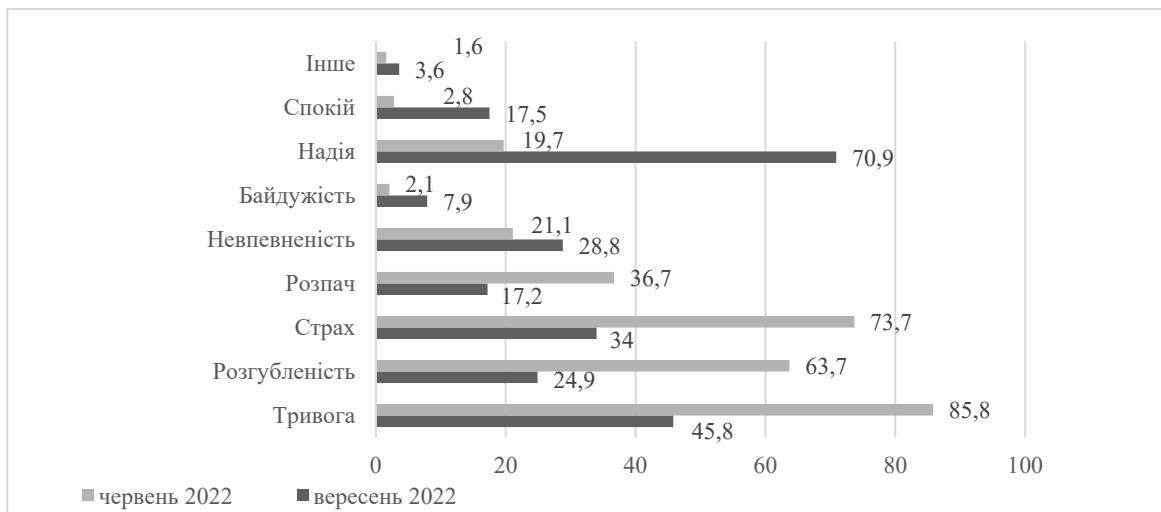
Емпіричною базою нашої статті є результати двох хвиль соціологічного дослідження «Студентство і війна», проведеного у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка (ДДПУ) 20 – 27 червня 2022 р. та 12 – 21 вересня 2022 р. Інструментарій дослідження передбачав онлайн-опитування студентів університету щодо їхнього психоемоційного стану під час війни, а також уявлень щодо майбутнього України та власного майбутнього. Під час першої хвилі методом випадкової вибірки було опитано 422 студенти усіх факультетів та курсів університету першого і другого освітніх рівнів, з яких 81,5% – дівчата і 18,5% – хлопці. Другою хвилею до анкетування були залучені 406 студентів університету, з яких 86,7% – дівчата, 13,3% – хлопці. В інструментарії опитувальника було використано ряд запитань, сформульованих фахівцями Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та використаних у дослідженнях «Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід – опитування у західних та центральних регіонах» [1], а також «Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави» [2]. Наше дослідження було спрямоване на вивчення настроїв в умовах війни, віри в українську перемогу, уявлень про своє майбутнє та майбутнє України студентської молоді західного регіону. Отримані в його межах дані ми порівнювали з результатами всеукраїнських соціологічних досліджень, виявляючи спільне або відмінне в думках української молоді різних регіонів країни.

Метою даної статті є виявлення динаміки психоемоційних станів студентської молоді, її соціальної активності за три місяці війни, поглядів на майбутнє України та своє власне майбутнє після закінчення війни. Реалізуючи цю мету, ми здійснили аналіз та інтерпретацію даних представленого вище авторського дослідження.

Виклад основного матеріалу. Важливими складовими перемоги України у війні проти РФ є відчуття єдності українського суспільства зі своїм військом, з населенням на тимчасово окупованих територіях, постійна увага до подій на фронті та так звана інформаційна гігієна. У контексті останнього зазначимо, що на сьомому місяці повномасштабної російсько-української війни, згідно з нашим опитуванням, воєнна тематика не втратила своєї актуальності: 74,4% студентів продовжували постійно слідкувати за перебігом воєнних дій, 24,9% робили це час від часу. При цьому 93,1% зазначали, що користуються тільки вітчизняними інформаційними ресурсами, що дає підстави сподіватись, що російська пропаганда не має значного впливу на українську молодь. Однак не можна відкидати той факт, що через українські медіаресурси також може поступати дезінформація та просування співзвучних росії наративів [18]. Споживання інформації на кшталт «наявність свободи слова є лише у росії», «російський Крим та Донбас» та про те, що «події у Бучі – фейк» може мати деструктивний вплив не тільки на громадську думку, але й на психоемоційний стан українців [18].

У сучасному світі, особливо країнах Заходу, досить актуальними є дослідження, які акцентують увагу на вивченні впливу війни на психоемоційний стан солдатів і цивільного населення, яке пережило війну. Так, наприклад, результати досліджень ізраїльських науковців-медиків демонструють зміну реакції психіки людини на війну: від помірного і короткотривалого стресу до важкої психічної травми, депресії та посттравматичного стресового розладу (ПТСР) [11]. Дослідження американських психологів доводять, що ключовим чинником травматичного стресу є те, наскільки довготривалою є загроза, що може призвести до хронічного стресу, в результаті якого психічне відновлення стає практично неможливим [12, 13, 14].

Війна в Україні триває вже досить довго і, згідно з прогнозами, на жаль, буде продовжуватись й надалі – до повного звільнення українських територій від російських військ. Відтак, виявлення змін у психоемоційному стані студентської молоді за три місяці війни в Україні було одним з ключових завдань нашого дослідження. Для цього ми порівняли дані, отримані нами в червні та вересні 2022 року (див. Рисунок 1).

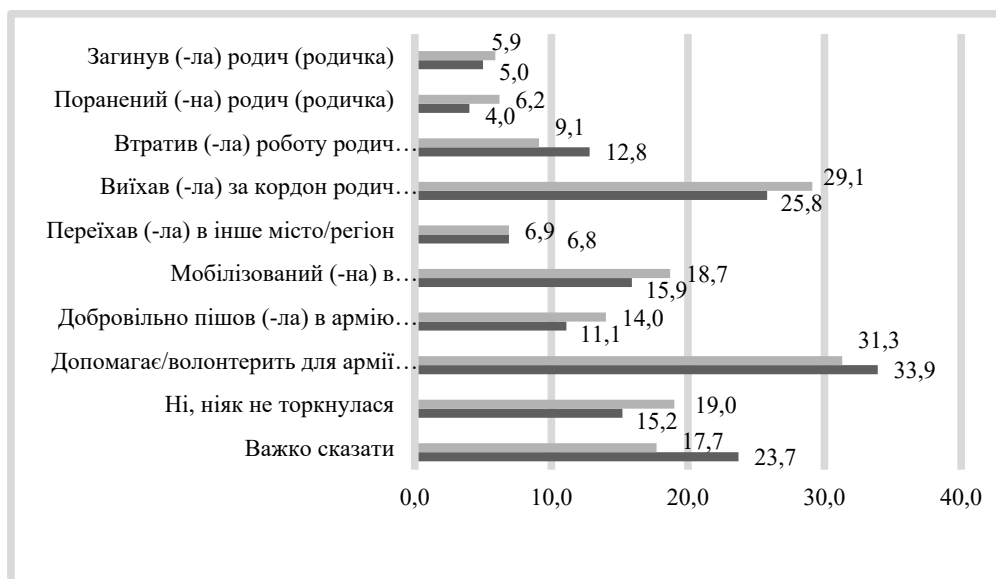

Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження

Рисунок 1. Динаміка психоемоційного стану студентської молоді ДПУ імені Івана Франка (% до опитаних)

Здійснений нами порівняльний аналіз відповідей на питання щодо впливу війни на накопичення негативних емоцій та психологічної втоми засвідчив, що перш за все значно зросли такі відчуття, як тривога, страх, розгубленість, розпач. Припускаємо, що це може свідчити про важкість стресу, який згодом може перерости у хронічний і мати незворотні наслідки для українців на декілька поколінь [13]. Фактом зі знаком плюс є те, що втричі зросло позитивне відчуття – надія. Нагадаємо, що у вересні 2022 р. українські збройні сили здійснили контрнаступальну операцію на сході України, в результаті якої звільнили майже всю окуповану частину Харківської області. Припускаємо, що такі позитивні події на фронті вплинули на настрої українців та укріпили ще більшу надію на перемогу.

Ще одне питання, яке ми використовували для характеристики психоемоційного стану молоді, звучало так: «Яким чином війна торкнулася вашої родини?» (див. рисунок 2). До слова, у вітальному зверненні до українців з нагоди Міжнародного дня сім'ї дружина українського Президента Олена Зеленська зауважила, що «нападницька російська війна завдає удару не просто по країні, а конкретно по мільйонах чийось маленьких всесвітів. Історія кожної нашої сім'ї зараз – це історія болю, тривоги, надії. Історіями наших родин пишеться трагічна й героїчна історія країни» [17]. Аналіз відповідей студентської молоді підтверджує той факт, що на сьомому місяці війни збільшилася кількість тих, хто безпосередньо зазнав втрату близької людини, товариша, знайомого.

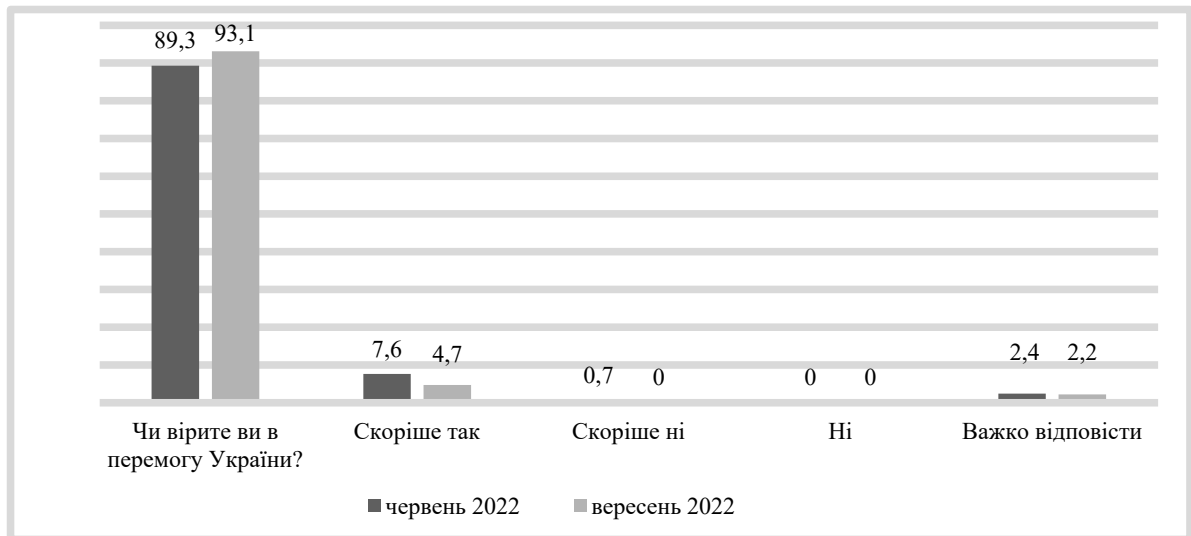
Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження

Рисунок 2. Динаміка відповідей респондентів на запитання «Яким чином війна торкнулася життя Вашої родини?» (% до опитаних)

Порівнюючи дані двох хвиль нашого опитування, бачимо, що зросла кількість тих студентів, у яких є загиблі або поранені родичі, мобілізовані члени родини або ті, хто добровільно пішов в армію захищати

свою землю. Також зросла кількість тих, хто виїхав за кордон, рятуючи своє життя та життя своїх дітей. Очевидно, що всі втрати, розірвані родинні зв'язки можуть мати довгостроковий вплив на здоров'я та благополуччя українських сімей.

Щодо віри у перемогу України у війні з росією, то її рівень у наших респондентів зростає (див. Рисунок 3). Важливо підкреслити, що переважна більшість українців ніколи в ній не сумнівалися (див. наприклад:[2]).

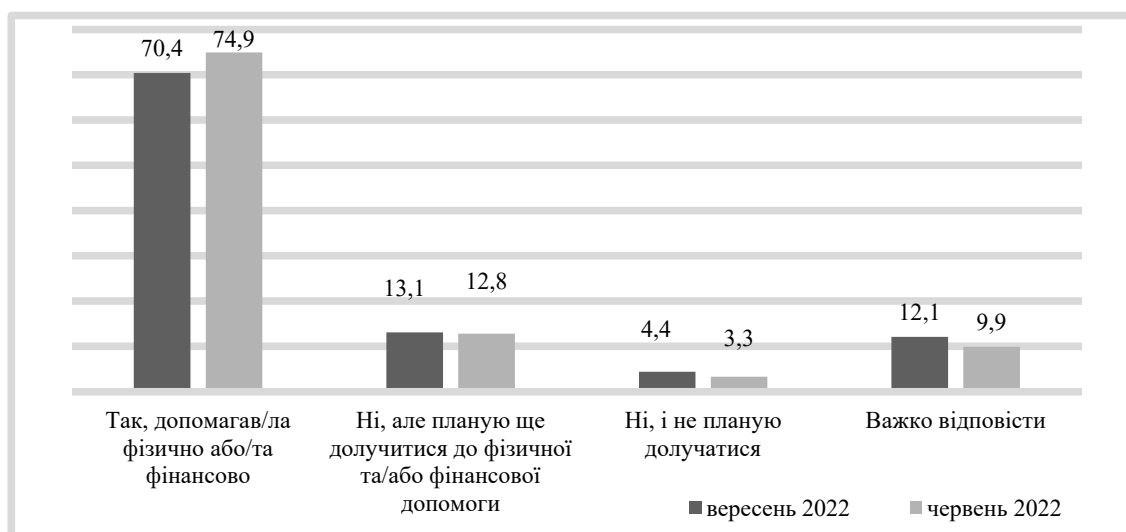

Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження

Рисунок 3. Динаміка відповідей респондентів на запитання «*Чи вірите Ви у перемогу України у війні проти росії?*» (% до опитаних)

Як бачимо, у вересні не було жодного респондента, який би висловив сумнів з приводу перемоги українців над російськими агресорами. Швидше за все, цьому знову-таки сприяли контрастувальні дії Сил спеціальних операцій ЗСУ на сході та півдні України. Адже більшою довірою, ніж Президент В. Зеленський, у нашої молоді користуються лише Збройні сили України (93,8% і, відповідно, 99,2%).

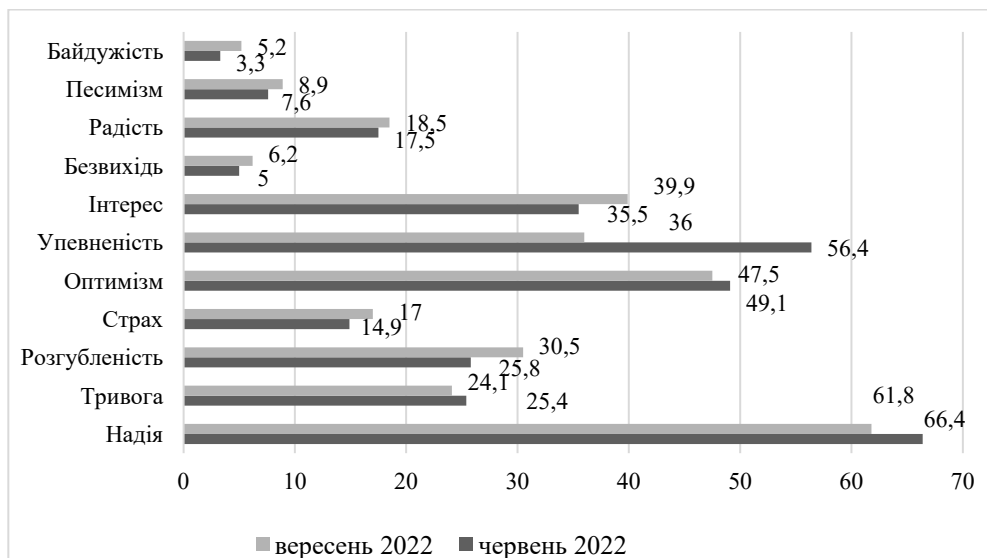
Бажання наблизити перемогу нашої держави у війні проти росії відображається в активній волонтерській діяльності українців. З перших днів вторгнення російських загарбників в Україну 74,9% студентів були залучені до різних видів волонтерської діяльності: плетіння маскувальних сіток для ЗСУ, збір коштів, продуктів, медикаментів та підготовки кімнат у студентських гуртожитках до прийому тимчасово переміщених осіб тощо. Більше ніж за півроку війни бажання допомагати нашій армії й надалі залишається пріоритетним у переважній більшості студентської молоді (див. Рисунок 4).

Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження

Рисунок 4. Динаміка відповідей респондентів на запитання «*Чи залучені Ви до волонтерської допомоги армії/ТрО, тимчасово переміщеним особам?*» (% до опитаних)

Ще один блок запитань нашого опитування стосувався вивчення настроїв і почуттів студентів університету щодо своєї власної долі та долі України після закінчення війни. Відповіді на відповідні питання включали як позитивні, так і негативні відчуття та емоції (див. Рисунок 5, 6).

Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження

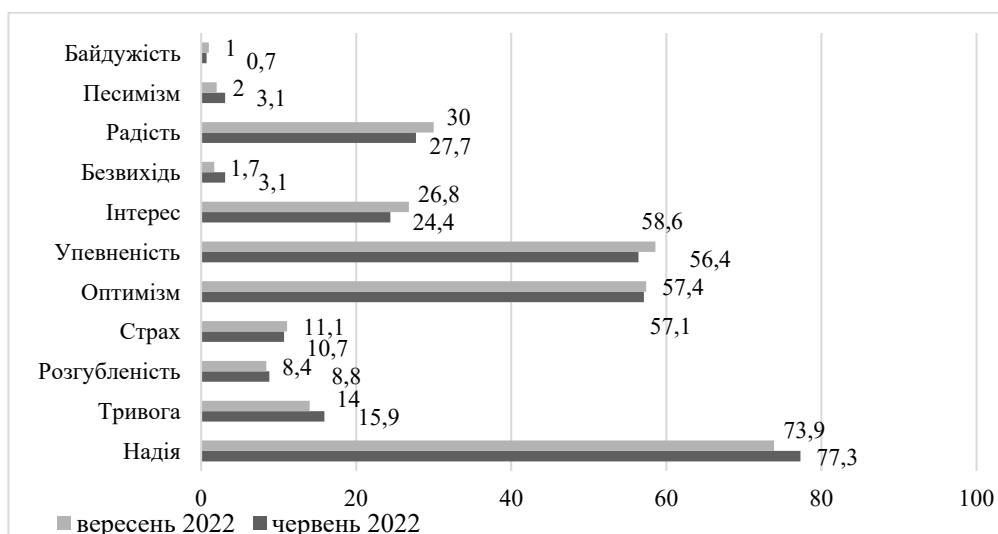
Рисунок 5. Динаміка відповідей респондентів на запитання «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про СВОЄ МАЙБУТНЄ?» (% до опитаних)

Аналіз відповідей студентської молоді щодо своєї майбутньої долі засвідчив, що на сьомому місяці війни відбулося зростання негативних думок й емоцій та певне зниження позитивних. Найбільше занепокоєння викликає те, що різко знизилась упевненість у власному майбутньому. Якщо у червні більше половини опитаних були впевнені у своєму майбутньому, то у вересні цей показник становив трохи більше третини респондентів.

Можна припустити, що це зумовлено ситуацією невизначеності, яка наразі все більше актуалізується досить тривалим воєнним станом. Опитані студенти не впевнені, чи зможуть вони продовжити своє навчання, а навіть якщо так, то чи буде у них змога після закінчення навчання в умовах зневіченою війною економіки працевлаштуватися на Батьківщині; реалізувати свої професійні інтенції та життєві шляхи в цілому.

З огляду на це, Українська держава вже зараз, в умовах воєнного стану, має розробити таку молодіжну політику, яка б всіляко сприяла молодіжній зайнятості, в тому числі у сферах, які потребують фахівців з вищою освітою.

Щодо майбутнього України, то тут має місце обернена картина (див. Рисунок 6).

Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження

Рисунок 6. Динаміка відповідей респондентів на запитання «Які почуття виникають у Вас, коли думаєте про майбутнє України?», (% до опитаних)

Отримані нами дані демонструють незначне, але зростання у студентської молоді оптимізму, радості, інтересу та впевненості у майбутньому України та одночасне зменшення тривоги, песимізму, безвиході та розгубленості. Очевидним є те, що, не дивлячись на психологічну втому, молодь з надією та позитивом дивиться у майбутнє своєї рідної країни. На нашу думку, причиною цього є очевидні зміни, які відбулися в Україні за роки її незалежності й особливо за рік повномасштабного вторгнення. Згідно з загальнонаціональними опитуваннями, проведеними фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова, українці, особливо молодь, вважають, що в Україні сформувалися громадянське суспільство й українська політична нація, утвердилися демократичні свободи та зросла обороноздатність країни [19, 20].

Висновки. Російсько-українська війна триває вже вісім місяців. Російські загарбники обстрілюють та бомбардують міста та села України, вбиваючи мирне населення. Особливість цієї війни полягає у тому, що вона відбувається в епоху інформатизації та цифровізації усіх сфер життєдіяльності суспільства. Інформацію про події на фронті, коментарі політологів, соціологів, військових експертів та інших фахівців заповнили інформаційний простір. Як і переважна більшість українців, студентська молодь регулярно споживає цю інформацію, використовуючи українські інформаційні ресурси. Інформація про хід воєнних дій, втрата рідних та близьких людей, виття сирен, перервані заняття, відсутність світла та тепла – все це негативно впливає на психоемоційний стан українців. За даними нашого дослідження, психоемоційний стан молоді поступово погіршується. Простежується певний перехід від негативних емоцій на початку війни до домінування тривоги, страху та невпевненості на сьогодні, що свідчить про поступове емоційне виснаження українців. Однак надія вітчизняного студентства у перемогу України у війні тільки зростає, як і її довіра до Збройних сил України. Бажання перемогти і жити в успішній країні – це природне бажання української молоді. Вкладаючи свій час, талант і ресурси на допомогу ЗСУ, вони інвестують у майбутнє, яке хочуть бачити. Залучення молоді до благодійності свідчить про позитивну тенденцію розвитку нашого суспільства. Адже кожен громадянин відчуває свою відповідальність за зміни в країні, за своє майбутнє і майбутнє України, зберігаючи надію й оптимізм.

Війна в Україні триває й емоційне виснаження українців поглиблюється, відтак, вивчення даної проблеми не втрачає своєї актуальності. З метою підтримки ментального здоров'я молоді необхідно продовжувати подібні соціологічні дослідження, зокрема акцентуючи увагу на гендерних відмінностях психоемоційного стану студентської молоді в умовах війни, відмінностях, пов'язаних з обраним фахом, а також з матеріальним станом родин студентів.

Список літератури:

1. Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід – опитування у західних та центральних регіонах. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центр політичної соціології за підтримки John Fell Oxford University Press Research Fund. 7-15 травня 2022 р. URL: <https://cutt.ly/TMpAQ3C>. (дата звернення: 04.07.2022).
2. Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центр політичної соціології за підтримки John Fell Oxford University Press Research Fund. 7-15 травня 2022 р. URL: <https://cutt.ly/hLwIFXu> (дата звернення: 04.07.2022).
3. Вісімнадцяте загальнонаціональне опитування: Психологічні маркери війни (8-9 жовтня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: <https://cutt.ly/BMpSbe4> (дата звернення: 02.11.2022).
4. Обстріли росією українських міст: продовження збройної боротьби чи перехід до переговорів. Київський міжнародний інститут соціології. Пресреліз. 24 жовтня 2022 р. URL: <https://cutt.ly/qMpDwKh>. (дата звернення: 01.11.2022).
5. Відчуття особистої належності до національного опору ворогові // Київський міжнародний інститут соціології. Пресреліз. 9 листопада 2022 р. URL: <https://cutt.ly/RMpSAvu> (дата звернення: 11.11.2022).
6. Лапан Т. Д., Химович О. С., Черниш Н. Й. Російсько-українська війна: теорія та практика соціологічного осмислення. Український соціум, 2022. 3(82). С. 28-51 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.028>
7. Burlay T. V., Dmytruk D. A., Kostyrsia V. I., Levin R. Ya. The social quality policy: theory and international approaches in the context of the Ukraine's post-war reconstruction task. Ukr. socium, 2022. 3(82). P. 9-27 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.009>
8. Костенко Н. Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. Соціологія: теорія, методи, маркетинг 2022. № 2. С. 5-21 DOI <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.005>
9. Жданова І. В., Бондаренко Л. О., Величко А. В. Психологічні аспекти інформаційного впливу під час воєнних дій в Україні. Габітус, 2022. Вип. 41. С. 222-226. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208>
10. Зелена О. Я. Мірчук І. Л. Вплив війни на громадянську позицію та геополітичні настрої студентської молоді в Україні. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії, 2022. Вип. 43. С. 264-274.
11. Iesue L., Lozovska O., Timmer A., Jawaid A. Who is suffering gender-based violence in Ukraine? A snapshot of domestic violence during war and a global pandemic. Ukr. socium, 2022, 3(82). P. 52-63. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.052>
12. Shalev A Y., Freedman S., Peri T., Brandes D., Sahar T., Orr S P., Pitman R K. Prospective study of posttraumatic stress disorder and depression following trauma. Am J Psychiatry 1998 May; 155(5). P. 630-637. URL: <https://cutt.ly/VNDhYcR>. (дата звернення: 02.11.2022).
13. Baum A., O'Keefe M. K., Davidson L. M. Acute stressors and chronic response: The case of traumatic stress. Journal of Applied Social Psychology, 1990. 20 (20, Pt 2). P. 1643-1654. URL: <https://cutt.ly/ONDhXvk>. (дата звернення: 02.11.2022).
14. Bruner, V., & Woll, P. The Battle Within: Understanding the Physiology of War-Zone Stress Exposure. Social Work in Health Care. 2011. 50 (1), 19-33.

15. Schaefer, J. A., & Moos, R. H. Life crises and personal growth. Personal coping: Theory, research, and application. 1992. pp. 149-170.
16. Robert H., Pietrzak I, Charles A. Morgan, Steven M., Southwick J. Sleep quality in treatment-seeking veterans of Operations Enduring Freedom and Iraqi Freedom: the role of cognitive coping strategies and unit cohesion. *Psychosom Res.* 2010, Nov. 69 (5).
17. Міжнародний день сім'ї: Олена Зеленська розповіла, як війна вплинула на родини. УКРІНФОРМ. 15.05.2022 р. URL: <https://cutt.ly/UNDhtHW> (Дата звернення: 02.11.2022).
18. Шаповалов А. Іноземці на службі кремлівської пропаганди: як влаштована система медіапідтримки війни росії проти України. Українська правда. 29 липня 2022. URL: <https://cutt.ly/WNDhfDE> (дата звернення: 02.11.2022).
19. 30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 29 липня - 4 серпня 2021 р. URL: <http://surl.li/gxmlc> (дата звернення: 09.11.2022).
20. День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва за грантової підтримки Університету Бремена та Міжнародного фонду «Відродження». 5-12 серпня 2022 р. URL: <http://surl.li/gxmlf> (дата звернення: 09.11.2022).

Отримано 05.11.2022

Прийнято до друку 20.11.2022

PSYCHOEMOTIONAL STATE AND SOCIAL ACTIVITY OF STUDENT YOUTH IN THE CONDITIONS OF WAR: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Mirchuk Iryna – PhD in Philosophy, Associate Professor, Professor V. G. Skotny Department of Philosophy, Sociology, and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko Str., 24, Drohobych, 82100, Ukraine, e-mail: iruna0405@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9761-9210>

Zelena Oksana – PhD in Political Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Professor Valery Skotny, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko Str., 24, Drohobych, 82100, Ukraine, e-mail: zelena.okcana@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2148-6439>

This article presents the results of two waves of the sociological research "Students and War" conducted at Drohobych State Pedagogical University of Ivan Franko on June 20-27, 2022 and September 12-21, 2022. Based on the obtained data, the dynamics of psycho-emotional states of student youth were studied, a comparison of attitudes regarding the prospects of their future and the future of Ukraine after the victory in the war was made, the issue of social activity of student youth in war conditions was studied, in particular, their involvement in volunteer activities. It is shown that military topics have not lost their relevance in the youth environment even after seven months of the full-scale Russian-Ukrainian war. The predominant use of Ukrainian information resources by students has been demonstrated. It is emphasized that the war significantly affects the psycho-emotional state of youth. The level of accumulation of negative emotions related to the war, and at the same time the growth of optimistic moods of student youth, their confidence in the victory of Ukraine, and the reduction of anxiety, pessimism, hopelessness and confusion were determined. The increasing number of those, who was directly affected by the war in seven months of the war has been confirmed. Despite the duration of the war, it is emphasized that the level of faith of our students in victory only increased. It was found that for more than six months of the war, the level of social activity of young Ukrainians increased significantly primarily due to their involvement in volunteer initiatives. It is shown that with the duration of the war, the attitude of student youth towards the prospects of their own future has somewhat increased in doubt and confusion. Instead, the results of the study showed a noticeable increase in the sense of hope and optimistic feeling of the future of the Ukrainian state among the students.

Keywords: war, student youth, psycho-emotional state, social activity volunteering.

References:

1. Self-feeling of Ukrainians during the war: emotions, expectations, personal experience – surveys in the western and central regions. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation and the Center for Political Sociology with the support of the John Fell Oxford University Press Research Fund. May 7 – 15, 2022. URL: <https://cutt.ly/TMpAQ3C> (access date: 04.07.2022) [in Ukrainian]
2. How the war affects the opinion of Ukrainians about friends, enemies and strategic goals of the state. Democratic Initiatives Foundation named after Ilko Kucheriv and the Center for Political Sociology with the support of John Fell Oxford University Press Research Fund. May 7–15, 2022. URL: <https://cutt.ly/hLwlFXu> (access date: 04.07.2022) [in Ukrainian]
3. Eighteenth nationwide survey: Psychological markers of war (October 8–9, 2022). Sociological group «Rating». URL: <https://cutt.ly/BMpSbe4> (access date: 02.11.2022) [in Ukrainian]
4. Russian shelling of Ukrainian cities: continuation of the armed struggle or transition to negotiations. Kyiv International Institute of Sociology. Press release October 24, 2022. URL: <https://cutt.ly/qMpDwKh> (access date: 11.11.2022) [in Ukrainian]
5. Feeling of personal belonging to the national resistance to the enemy. Kyiv International Institute of Sociology. Press release November 9. 2022. URL: <https://cutt.ly/RMpSAVy> (access date: 11.11.2022) [in Ukrainian]
6. Lapan, T. D., Khimovich, O. S., Chernysh, N. Y. (2022) 'The Russian-Ukrainian war: theory and practice of sociological understanding' *Ukrainian society.* 3(82), 28-51 [in Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.028>
7. Burlay, T. V., Dmytruk, D. A., Kostrytsia, V. I., Levin, R. Ya. (2022) 'The social quality policy: theory and international approaches in the context of the Ukraine's post-war reconstruction task' *Ukrainian society.* 3(82), 9-27. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.009>

8. Kostenko, N. (2022) 'Inside and outside identity in the cultural experience of the pandemic and war' *Sociology: theory, methods, marketing*. 2. 5-21 DOI <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.005> [in Ukrainian].
9. Zhdanova, I. V., Bondarenko, L. O., Velichko, A. V. (2022) 'Psychological aspects of information influence during military operations in Ukraine' *Habitus*. Issue 41. 222-226 DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208> [in Ukrainian]
10. Zelena, O. Ya. Mirchuk, I. L. (2022) The impact of war on the civic position and geopolitical attitudes of student youth in Ukraine. *Visnyk of Lviv University. Philosopher-political scientist series. studio*. Issue 43. 264-274 [in Ukrainian].
11. Iesue, L., Lozovska, O., Timmer, A., Jawaid, A. (2022) 'Who is suffering gender-based violence in Ukraine? A snapshot of domestic violence during war and a global pandemic' *Ukrainian society*. 3(82). 52-63 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.052>
12. Shalev, A Y., Freedman, S., Peri, T., Brandes, D., Sahar, T., Orr, S P., Pitman, R K. (1998) Prospective study of posttraumatic stress disorder and depression following trauma. *Am J Psychiatry*. May; 155(5). 630-637. URL: <https://cutt.ly/VNDhYcR> (access date: 02.11.2022).
13. Baum, A., O'Keeffe, M. K., Davidson, L. M. (1990) Acute stressors and chronic response: The case of traumatic stress. *Journal of Applied Social Psychology*. 20 (20, Pt 2). 1643-1654. URL: <https://cutt.ly/ONDhXvk> (access date: 02.11.2022).
14. Bruner, V., & Woll, P. (2011) *The Battle Within: Understanding the Physiology of War-Zone Stress Exposure*. *Social Work in Health Care*. 50 (1). 19-33.
15. Schaefer, J. A., & Moos, R. H. (1992) *Life crises and personal growth. Personal coping: Theory, research, and application*. 1992. 149-170.
16. Robert, H., Pietrzak, I, Charles, A. Morgan, Steven, M., Southwick, J. (2010) Sleep quality in treatment-seeking veterans of Operations Enduring Freedom and Iraqi Freedom: the role of cognitive coping strategies and unit cohesion. *Psychosom Res*. Nov. 69 (5).
17. International Family Day: Olena Zelenska told how the war affected families. UKRINFORM. 05/15/2022 URL: <https://cutt.ly/UNDhtHW> (access date: 02.11.2022).
18. Shapovalov, A. (2022) Foreigners at the service of Kremlin propaganda: how the system of media support for Russia's war against Ukraine is organized. *Ukrainian truth*. July 29. URL: <https://cutt.ly/WNDhfDE> (access date: 02.11.2022) [in Ukrainian]
19. 30 years of independence: what achievements and problems of growth do Ukrainians see and what do they hope for in the future. Foundation "Democratic Initiatives" named after Ilko Kucheriv. July 29 – August 4, 2021. URL: <http://surl.li/gxmlc> (access date: 05.11.2022) [in Ukrainian]
20. Independence Day of Ukraine: what unites Ukrainians and how we see victory in the sixth month of the war. Ilko Kucheriv Foundation "Democratic Initiatives" with the grant support of the University of Bremen and the International Foundation "Renaissance". August 5-12, 2022. URL: <http://surl.li/gxmlf> (access date: 05.11.2022) [in Ukrainian]

Received 05.11.2022

Accepted 20.11.2022

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

DOI 10.26565/2227-6521-2022-49-06

УДК 316.4:373.5.064]:355.4(477-651.2:470-651.1)"2022"

СУБ'ЄКТИ СИСТЕМИ ОСВІТИ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Сокурянська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, в.о. завідувачки кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: sokuryanska@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

Сопільняк Дмитро Романович – студент другого курсу магістратури соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна пл. Свободи, 4 Харків, 61022, Україна, e-mail: dmitrii.sopilnyak@gmail.com ; ORCID ID <https://orcid.org/0009-0005-6755-3034>

У статті наголошується, що агресія РФ проти України суттєво змінила соціальний порядок українського суспільства в цілому, усіх його підструктур, у тому числі системи освіти, зокрема шкільної. Зазначається, що, проаналізувавши визначення поняття «соціальний порядок», які представлені в соціологічному дискурсі, зокрема дефініції цього поняття, сформульовані такими класиками соціології та сучасними соціологами, як М. Вебер, Р. Парк, К. Поланьї, Ж. Падьоло, З. Бауман, Д. Норт та ін., автори зацентрували увагу на аксіологічному підході до тлумачення соціального порядку. Наводиться авторське визначення відповідного поняття, а саме: соціальний порядок – це заснована на інтеріоризованих нормах та цінностях взаємодія (комунікація) між суб'єктами певної соціальної системи, що забезпечує її успішне функціонування. Підкреслюється, що зміни у зовнішньому оточенні тієї чи іншої системи можуть призвести (і зазвичай призводять) до змін у самих цих системах, зокрема до змін їхніх функцій, що, у свою чергу, актуалізує зміни існуючого соціального порядку, появу його нових форм. Стверджується, що під впливом змін, що відбулися в українському суспільстві з початку російської агресії, зазнали значної трансформації функції такої соціальної системи, як освіта, і, відповідно, притаманний їй соціальний порядок. Зазначається, що цей висновок заснований на результатах дослідницького проєкту «Школа під час війни», реалізованого Європейським центром Wergland (Норвегія, Осло) в рамках Програми підтримки освітніх реформ в Україні (2021 – 2024 рр.) (за участі одного із авторів статті). Підкреслюється, що це дослідження здійснено за допомоги таких якісних методів, як індивідуальні глибинні та фокусовані групові інтерв'ю (ФГІ). Всього було проведено 30 глибинних та 3 ФГІ з українськими вчителями, директорами шкіл та старшокласниками, які представляли заклади середньої освіти, що розташовані як в регіонах, наближених до активних бойових дій (у таких містах, як Харків, Маріуполь, Ірпінь, Буча та ін.), так і у відносно більш безпечних містах (Львів, Луцьк, Івано-Франківськ, Одеса). Надаються дані, отримані в межах зазначеного дослідження, які засвідчують зміни ролі та функцій системи вітчизняної шкільної освіти в умовах війни, зокрема актуалізацію її ролі як простору безпеки, організації волонтерської діяльності та психологічної підтримки. Робиться висновок, що трансформація змісту та характеру взаємодії між основними суб'єктами системи освіти (шкільною адміністрацією, вчителями, учнями та їхніми батьками) призвела до появи нового соціального порядку в межах цієї системи, перетворила існуючі раніше ієрархічні відносини між освітніми суб'єктами на горизонтальні, сформувала нову модель соціального порядку, а саме школи як «великої родини».

Ключові слова: система освіти, соціальний порядок, шкільне навчання, навколишнє середовище, російська агресія.

Для цитування: Сокурянська Л. Г., Сопільняк Д. О. Суб'єкти системи освіти про трансформацію соціального порядку шкільного навчання в умовах російської агресії. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2022. 49. С. 55-65. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-06>

Постановка проблеми. Повномасштабна російсько-українська війна вплинула на всі соціальні інститути нашого суспільства, кардинально змінила повсякденне життя українців, змусила їх адаптуватися до нелегких умов воєнного стану. Проте, незважаючи на всі жахіття війни, Україна живе, Україна працює, Україна бореться з ворогом, кожного дня наближаючись до Перемоги, Україна думає про те, як ми будемо не просто відбудовувати нашу країну у повоєнний час, а як будемо її розвивати. Як довела історія людства,

розвиток будь-якого суспільства неможливий без розвитку таких тісно пов'язаних між собою соціальних інститутів, як освіта та наука. Економічна ситуація в сучасній Україні не дозволяє їм повноцінно функціонувати та розвиватися. Тим не менш, ці соціальні інститути, перш за все освіта, у тому числі шкільна, не тільки продовжує виконувати свою основну функцію – надавати знання та виховувати підростаюче покоління, але й перебирає на себе інші, надзвичайно важливі в умовах війни соціальні функції.

Ті проблеми, з якими зіштовхнулася сьогодні школа як освітній осередок, вчителі, батьки учнів, самі учні, суттєво змінюють систему середньої освіти в Україні, її соціальний порядок. Війна актуалізувала ті функції школи, які вона ніколи раніше не виконувала: надання безпечного простору, притулку, гуманітарної допомоги тощо. У зв'язку із цим виникла проблема, як поєднати традиційні функції системи середньої освіти (навчання та виховання) з її новими завданнями, які можуть призвести до суттєвих змін соціального порядку шкільної освіти.

З огляду на зазначене вище, дослідження стану системи шкільної освіти під час війни, тих змін, які відбуваються сьогодні у функціонуванні цієї системи, її соціального порядку, є надзвичайно актуальним.

Мета цієї статті полягає у визначенні того, як зміни, що відбуваються в системі шкільної освіти в Україні після початку повномасштабної російсько-української війни, трансформують соціальний порядок цієї системи.

Аналіз існуючих досліджень та публікацій з обраної проблеми. З'ясовуючи ступінь розробленості освітньої проблематики в соціології, ми звернулись до робіт таких класиків соціологічної науки та сучасних західних дослідників, як З. Бауман, П. Бурдьє, М. Вебер, К. Дженкс, Е. Дюркгайм, Р. Коллінз, Дж. Коулман, К. Маннгейм, Р. Мертон, Д. Рісмен та ін. (див., наприклад: [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]). У їхніх наукових розробках аналізується широкий спектр проблем розвитку інституту освіти у світовому та локальному контекстах. Так, цивілізаційній зумовленості трансформації системи освіти присвячені дослідження З. Баумана, Д. Белла, І. Валлерстайна, Ф. Кумбса, Б. Саймона, О. Тоффлера. В роботах класиків структурного функціоналізму Т. Парсонса та Р. Мертона визначаються методологічні засади дослідження структури освіти. Ця проблематики знайшла своє подальше висвітлення у працях структуралістів та неомарксистів, зокрема у П. Бурдьє, Г. Гінтіса, Р. Коллінза, Дж. Коулмана. Погляд на систему освіти як на хаб, що структурує сучасне суспільство, представлений працями К.Дженкса та Д. Рісмена.

Великий внесок у розвиток соціологічних студій освіти зробили такі українські, в тому числі харківські, дослідники, як В. Арбеніна, В. Астахова, К. Астахова, В. Бакіров, Л. Герасіна, І. Ковальова, К. Михайльова, О. Навроцький, С. Оксамитна, Є. Подольська, Л. Сокурянська, В. Чепак, І. Шеремет, С. Щудло, О. Якуба та ін. (див., наприклад: [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23]). Тематика їхніх наукових напрацювань у галузі соціології освіти є надзвичайно різноманітною: це дослідження місії освіти в сучасному світі (В. Бакіров, О. Голіков, Л. Сокурянська), її ролі у формуванні соціальної активності особистості (О. Якуба), модернізація освіти, трансформації її функцій, становлення вітчизняної приватної освіти, розвиток безперервної освіти (В. Астахова, К. Астахова), визначення бар'єрів модернізації системи освіти України (В. Арбеніна, Л. Сокурянська), вивчення вищої школи як суб'єкту соціокультурних та соціоструктурних змін у суспільстві (Л. Сокурянська), ресурсного потенціалу освіти в сучасному світі (К. Михайльова), освітньої мобільності (С. Оксамитна), застосування соціокультурного підходу до аналізу освіти (В. Чепак), дослідження якості педагогічної освіти та проблем життєдіяльності шкільної молоді (С. Щудло) тощо.

Що стосується розробленості проблематики соціального порядку, то маємо зазначити, що вона була і є однією з ключових у соціології. До її вивчення звертались і класики нашої науки, і сучасні соціологи. З огляду на тематику нашого дослідження, зокрема цієї статті, досліджуючи соціологічний дискурс соціального порядку, особливу увагу ми приділили роботам, в яких, у тому числі, акцентувалось на соціальному порядку в системі освіти. Так, Макс Вебер, розглядаючи соціальний порядок як результат взаємодії таких соціальних інститутів, як політика, економіка та релігія, підкреслював, що інститут освіти (а саме його соціалізаційний вплив) сприяє збереженню соціального порядку завдяки інтеріоризації особистістю існуючих соціальних норм і цінностей (див.: [24]). Роберт Парк вважав, що соціальний порядок виникає зі стабільної взаємодії між різними соціальними групами та індивідами. При цьому освіту він розглядав важливим чинником формування спільних цінностей, що уможливають таку взаємодію [25, 26]. Карл Полань підкреслював значущість економічного розподілу ресурсів у підтриманні соціального порядку. Освіта, на його думку, може бути інструментом для збалансованого розподілу ресурсів і відновлення соціальної рівності (див.: [27, 28]). У роботах Бертрана Рассела доводиться, що освіта має двояке значення у відтворенні соціального порядку. По-перше, вона може сприяти підтримці існуючого соціального порядку шляхом передачі домінуючих норм і цінностей. По-друге, освіта може призводити до його зміни завдяки формуванню у особистості критичного мислення та поширенню нових ідей [29].

Проаналізувавши напрацювання згаданих вище та деяких інших науковців, які звертались до проблематики соціального порядку, ми зацентрували свою увагу на аксіологічному підході до її дослідження, що, на наш погляд, надає можливість вивчати обраний нами суспільний феномен крізь оптику цінностей, які уможливають соціальний порядок, тобто, за Р. Парком, стабільну взаємодію між

соціальними групами та індивідами. Виходячи з цього підходу, ми сформулювали власне визначення поняття «соціальний порядок». Соціальний порядок – це заснована на інтеріоризованих нормах та цінностях взаємодія (комунікація) між суб'єктами (соціальними групами, індивідами) певної соціальної системи, що забезпечує її успішне функціонування.

Здійснений нами огляд робіт зазначених вище класиків соціологічної думки та сучасних науковців, які зверталися до аналізу системи освіти, а також такого феномену, як соціальний порядок, довів, що за сучасних умов, а саме за умов російсько-української війни, досліджуючи вітчизняну систему освіти, зокрема шкільну, необхідно звернутися до теорії, що синтезує існуючі надбання у вивченні соціального порядку освітньої системи. Виходячи з цього, ми звернулися до теорії систем Н. Лумана, яка, на наш погляд, є найбільш придатною теоретичною базою для аналізу соціального порядку системи освіти в екстремальних ситуаціях, зокрема в умовах воєнного стану.

Отже, теоретичною базою даної публікації виступає теорія соціальних систем Нікласа Лумана, застосування якої дозволяє розглядати освіту як аутопойетичну, самореферентну систему, соціальний порядок якої зазнає суттєвої трансформації під впливом навколишнього середовища, а саме – російсько-української війни.

Емпіричною базою цієї статті є результати дослідницького проекту «Школа під час війни», реалізованого Європейським Центром Wergeland (Осло, Норвегія) (за участі одного із авторів цієї статті – Д. Сопільняка) в рамках Програми підтримки освітніх реформ в Україні 2021-2024 за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Норвегії. У межах цього проекту було проведено 30 глибинних інтерв'ю (15 – із представниками шкільної адміністрації, 10 – з учителями та 5 – із учнями, що навчаються в різних регіонах України). Також було проведено 3 фокусованих групових інтерв'ю з українськими вчителями, директорами шкіл та старшокласниками, які представляли заклади середньої освіти, що розташовані як в регіонах, наближених до активних бойових дій (у таких містах, як Харків, Маріуполь, Ірпінь, Буча та ін.), так і у відносно більш безпечних містах (Львів, Луцьк, Івано-Франківськ). Проект спрямований на вивчення колективного досвіду проживання травматичних подій війни в Україні різними суб'єктами шкільної освіти. Дослідження проводилося з 10 травня по 15 червня 2022 року. Мета проекту полягала у виявленні змін функцій школи, спричинених російською агресією проти України.

Викладення основного матеріалу. Реалізуючи мету нашої статті, перш за все звернемося до теорії систем Н. Лумана та визначимо основні поняття, які були використані нами при дослідженні соціального порядку вітчизняної системи шкільної освіти в умовах війни. Почнемо з таких значущих для нашого дослідження понять, як «система» та «комунікація» [30, р. 81-82]. Н. Луман визначає поняття «система» як найменовану та розрізнену форму, що відрізняє себе від навколишнього середовища (у випадку нашого дослідження навколишнє середовище – це українське суспільство, що знаходиться у стані війни). Визначаючи поняття «комунікація», Н. Луман пише: «Комунікація – це синтез трьох селекцій. Вона складається з інформації, повідомлення і розуміння» [31, р. 113]. Він підкреслює, що саме комунікація забезпечує відтворення та розвиток системи «в собі», зокрема, на наш погляд, відтворення її соціального порядку. У цьому контексті зазначимо, що у своєму дослідженні ми використовуємо поняття «комунікація» як тотожне поняттю «взаємодія». При цьому ми виходимо із того, що термін «комунікація» (похідне від лат. *communis* – спілкування із кимось, повідомлення, зв'язок) означає саме людську взаємодію. У сучасній філософії поняттям «комунікація» позначається конструктивна взаємодія індивідів, груп, націй, що відбувається на основі взаємної толерантності та порозуміння [32].

Взаємодія (комунікація) в шкільному середовищі є найважливішим фактором диференціації системи освіти в сучасному суспільстві. Застосувавши основні ідеї та поняття луманівської теорії систем до аналізу системи освіти, ми розглянули її як систему, яка включає до себе всі комунікації, які демонструють намір навчання (в тому числі намір учнів до навчання та намір вчителів до викладання). При цьому межі систем взаємодії фіксуються за бажанням її учасників. Це у подальшому допомогло нам визначити, як змінилась система взаємодії (соціальний порядок) в межах освітньої системи, зокрема системи навчання та виховання, з початку повномасштабної російсько-української війни.

Крім того, ми зробили висновок, що система освіти, реалізуючи себе у певному просторі, у нашому випадку у просторі школи, відіграє дуже важливу роль у системі освіти в цілому, адже саме школа забезпечує можливість взаємодії між учнями та вчителями, саме школа актуалізує редукцію невизначеності. Останнє допомогло нам у подальшому сформулювати висновок про особливу роль школи під час війни. Ми з'ясували, що в цих умовах шкільне життя, функції та практики школи змінилися, перед вчителями та керівництвом шкіл постали нові виклики. Це виклики, перш за все пов'язані з постійною потребою у переміщенні освітніх закладів у більш безпечні регіони, з тим, що шкільна освіта та всі її суб'єкти (учні, вчителі, керівництво, батьки школярів) опинилися у ситуації невизначеності та асинхронності, і, відповідно, взаємодія між ними стала ускладненою, тобто змінився соціальний порядок шкільного навчання. Безперечно, специфічним викликом стало виникнення нової ролі школи – безпекової. Школа стала місцем, де люди ховаються від обстрілів, самоорганізуються у волонтерські центри та навіть живуть.

Однією з особливостей дослідження, на результати якого ми спираємося у цій публікації, є порівняння досвіду шкіл із регіонів, де під час опитування відбувалися активні бойові дії, та шкіл, де бойових дій не було та які стали осередками прийому біженців. Аналіз отриманої нами інформації засвідчив, що у школи як простору системи освіти після початку російсько-української війни, з огляду на зовнішнє середовище (об'єктивні умови), крім її основних функцій (освітньої та виховної), з'явилися нові функції – безпекова, волонтерська, функція психологічної допомоги. Вона стала одним із центрів громадського життя: 1) фізичний простір школи виступає у ролі житла, центру для внутрішньо переміщених осіб; 2) вона є місцем безпеки, оскільки у школах є бомбосховища; 3) школа перетворилася також на волонтерський хаб; 4) школа стала осередком взаємної психологічної підтримки учнів і вчителів.

Отже, школа як система, реагуючи на виклики навколишнього середовища, перетворилася на місце більш – менш безпечного житла. У процес такого перетворення були залучені і діти, і батьки, і вчителі. Усі вони допомагали з облаштуванням місця для проживання, з харчуванням, надавали всіляку матеріальну та моральну допомогу. Ось як про це говорили учасники зазначеного дослідження. Прочитуємо наших респондентів.

«Коли ми перетворилися у пункт евакуації, дітки питали, чи якимось чином нам треба допомогти, чи вони можуть чергувати замість нас, вони можуть виконувати якусь чорнову роботу... І ми, справді, маємо добре налагоджене чергування. У мене, на початках, люди по вісім годин..., бо так ми зміни собі встановили. Власне, чергували на кухні. Тому, на початках, їсти самі варили. Один кухар, а решту – вчителі, котрі сміялися, що вони і навчилися печиво пекти оригінальне, і готувати навчилися, іноді з того, з чого, ну, і не додумався, що можна щось приготувати» (директор школи, м. Львів).

При цьому вчителі продовжували займатися своєю безпосередньою професійною діяльністю. Вони й далі ходили на роботу, хоча були введені канікули на два тижня зразу ж після початку повномасштабної війни. Вчителі модифікували свою роль, так би мовити, «менторів» у системі освіти і стали фактично соціальними працівниками.

«Звичайно, ми ходили ще на роботу постійно. Перші дні це навіть не оговорювалося. Ми приходили, знаходились там. Звичайно, зразу зайнялися тим, що готували школу для біженців із Волновахи ... Люди відгукнулися. Ну, не тільки колектив мається на увазі, батьки наших учнів теж долучалися до цієї роботи. Скільки всього було принесено! У нас, на жаль, не було ліжок, але ми зробили там і спальні мішки, у нас було їх багато. На п'ятдесят місць ми зробили таке, знаєте, можливість людям десь зупинитися. Потім були біженці, але не так багато, тобто у нас там зберегли, можливо, кажуть, ще прийдуть, потім уже до вас прибудуть вони. Потім ми все це передали в інше місце, більш безпечно» (директор школи, Велика Новосілка Донецької області).

Як засвідчили наші респонденти, важко було собі уявити, що саме школа буде формувати навколо себе «острівки безпеки». У цих умовах суттєво змінилася система взаємодії між батьками, школярами та вчителями, тобто змінився соціальний порядок шкільного навчання. Завдяки великому впливу школи та сім'ї на соціалізацію людей, ці дві системи стали майже тотожні. Фактично школа стала сім'єю. Є багато прикладів. Коли батьки відправляли своїх дітей з небезпечних районів саме в школи, які почали приймати сім'ї, надаючи їм безпеку, завдяки чому освітній простір школи трансформувався у «велику сім'ю».

«Знаєте, це це був лютий, темніє дуже швидко, і задовго до комендантської години приходили люди, жителі мікрорайону з дітьми (Боже, аж сльози навертаються), з домашніми тваринами, зі своїми вже якимось там ковдрочками, подушечками і облаштували спальні місця для дітей, бо діти боялися вдома спати під час тривоги. Тому ми мусили це все так налаштувати дуже швидко. Перезнайомилися з усім мікрорайоном» (директор школи, м. Луцьк).

Отже, актуалізація безпекової функції школи стала потужним каталізатором її перетворення на «велику родину», заклала основи формування нової системи взаємодії між суб'єктами освітнього процесу, нового соціального порядку.

Ще одним фактором, що суттєво вплинув на ці процеси, стало волонтерство, участь в якому брали всі: і вчителі, і учні, і батьки. Школа перетворилася на волонтерський хаб.

«Ну, от після 24-го лютого, ви, знаєте, спочатку взагалі був такий шок, стрес, так? Дуже важко було все це пережити. І все це переросло в таку, знаєте, волонтерську діяльність як з боку дітей, так і з боку батьків. І коли ми у себе в укритті дістали ці рибацькі сітки, натягнули і запропонували людям, які приходять в укриття, долучатися до плетіння сіток. Це знову об'єднало людей. Приходили і старшокласники, і мами, і з дітками маленькими. Знаєте, людей це так відволікало від війни... Діти активно долучалися до всіх флешмобів, малювали рисунки. Знаєте, у нас є багато активних вчителів, які мають власний транспорт, і вони розвозили в Житомир, Бучу, ще кудись якусь допомогу. Дуже щемно було, коли діти, які виїхали за кордон, надсилали відео про те, як вони там долучаються до різних акцій. Дітям, по-моєму, в Голландії дозволили продати свої вироби, які вони зробили з паперу, такі якісь оригами, якісь блокнотики поробили, це щось. Вони це все розклали, і їм вдалося за один день зібрати близько 130 євро на потреби Збройних сил України. Вчителі, батьки, діти з нашої школи, які зараз у Варшаві, брали

участь в акції на підтримку Маріуполя. І діти були горді тим, що вони мають можливість долучитися до цього всього... Наші вчителі чергують і у пунктах внутрішньо переміщених осіб, там, де от роздають харчі, одяг. Ще є діти, які долучаються разом з батьками... Ну, це, власне, не зовсім самооборона, але є мікрорайони, в яких люди самоорганізувалися, патрулюють свій мікрорайон» (директор школи, м. Луцьк).

Про свою участь у волонтерській роботі багато розповідали учні, до соціалізації яких сьогодні долучається й сама війна. Вони дуже швидко стають дорослими. Частина із них зіштовхнулася з необхідністю надавати допомогу тим, хто її потребує, знаходячись у більш безпечних місцях, а інша частина відчула на собі, як це отримувати допомогу від незнайомих людей, як це жити десь далеко від свого дому, знаючи, що скоро ти туди не повернешся.

«Ну, особисто у нас, незважаючи на те, що майже всю школу розбомбили (одна ракета потрапила у шкільний стадіон, у двір, порозбивала деякі баскетбольні майданчики і повибивала вікна, там зробили гуманітарний центр допомоги. Туди всі приходили за гуманітарною допомогою, і деякі учні, які залишились там, розносили допомогу тим, хто інваліди, не можуть ходити, отримали травми. Це організували деякі вчителі та учні теж, вони цим займалися» (учень, м. Харків, на час опитування м. Вінниця).

«Коли я приїхав до міста Чернівці після блукання фактично по всій країні у пошуках безпечного притулку, я був дуже вдячний своєму класу, куди я прийшов... Мені була надана допомога. Мені привезли одяг, привезли їжу, навіть дали певний фінансовий ресурс (небагато, але це допомогло). Я, чесно, безкінечно вдячний, і я... Мені соромно, але я до цього не вірив, що люди здатні до такого співчуття» (учень, м. Северодонецьк, на час опитування м. Чернівці).

На нашу думку, чи не найважливішим показником становлення нового формату навчання, а отже, трансформації соціального порядку системи шкільної освіти в умовах воєнного стану є зміщення ієрархічних відносин «учень-вчитель». Це зміщення йде у бік більш горизонтальних відносин між цими суб'єктами системи освіти. Традиційна «взаємодія в класі» замінюється на більш сімейні відносини між вчителем та учнем. Вчителі стали де-факто родичами для учнів.

Для учнів, які пережили найстрашніші моменти у своєму житті, роль освіти значною мірою нівелювалася. Життя після авіабомб чи ракетних снарядів не може просто так відновитися, для цього потрібен час. Через війну будь-які санкції щодо дефлайнів, не дуже якісних робіт стали менш жорсткими. Вчителі говорили нам про своє гостре відчуття співпереживання дітям та розуміння загальної важкої ситуації в країні. До того ж вони розуміли, що не всі учні мають змогу комунікувати.

«Зараз, так, я підтримую стосунки, зв'язок з батьками, з дітьми складніше... ну, мені важко з ними спілкуватись (говорить крізь сльози), я плачу, з батьками легше. Багато батьків виїхало за кордон з дітьми, багато на підконтрольну територію України, але є такі, що залишилися в Маріуполі або в інших містах під окупацією (секундна тиша, продовжує говорити крізь сльози). У них немає змоги виїхати. По моїй інформації, будівля нашої школи не збереглася. А в будівлі були українські військові, наразі, ну, ви ж розумієте, що Маріуполя там взагалі немає як такого, вже там зруйнувало школу. Ну, просто.... під'їхав танк і стріляв (тиша декілька секунд, каже крізь сльози). А потім були це фосфорні бомби (мовчання). Мій будинок перед школою знаходився, тому я все це бачила, ну, от (тяжко видихає) нема нічого. Наразі там є в Маріуполі школи, і в деяких районах і зараз там розпочали навчання. Ну, це голосно, мабуть. Це якась така картинка. Бо світла, води немає, учителі, хто працював, то це колаборанти, я їх знаю» (вчителька, м. Маріуполь).

З огляду на наведену вище цитату з інтерв'ю вчительки з Маріуполя, неважко уявити емоційний стан як тих вчителів, керівників українських шкіл, учнів, що були практично в зоні бойових дій, так і тих, хто приймав біженців. Незважаючи на те, що вони могли відволікатися на облаштування безпечного простору чи на волонтерську діяльність, повністю абстрагуватися від жахів війни їм, звичайно, не вдається, як і всім українцям. У цьому контексті підкреслимо, що такі дослідження, як те, на результати якого ми спираємося у цій публікації, на наш погляд, неможливо проводити кількісними методами, адже вони не дають змоги відчувати саме емоційний стан респондентів.

Наше дослідження виявило, що психологічний стан всіх суб'єктів шкільної освіти також суттєво впливає на зміни в соціальному порядку системи шкільної освіти. Про психологічний стан учнів говорили як вони самі, так і їхні вчителі. Так і їхні вчителі, підкреслюючи, що діти знаходяться у постійній невизначеності майбутнього. Вони не можуть себе почувати комфортно через постійні переїзди з країни до країни. Багато хто лишається за кордоном чи в іншому місті України і не знає, чи повернеться додому, що підсилює психологічний дискомфорт.

«Так, зрозуміло, що дехто залишиться в інших країнах, бо різні обставини. У когось взагалі нема куди повертатись, у когось батьки тут без роботи, а там вже знайшли собі якусь можливість жити. Але є таке, і це теж психологічно дуже важко дитині, у якої немає свого куточка, де б вона була сама. Це дуже важко психологічно, коли багато часу, багато людей (навіть родини) і всі в одній кімнаті, всі скупчені. Це теж негативно впливає на людину, тим паче, що людина взагалі ще в шоці після обстрілів. Дуже страшно було, настільки, що просто...» (директор школи, м. Ірпінь).

«Просто у будь-який момент розумієш, що може не бути куди повернутися. Просто Харків дуже сильно розбомбили, не говорячи вже про Північну Салтівку. А ми живемо майже на околиці. На диво наш дім майже цілий це. Я сподіваюсь це недовго буде і буде куди повернутися» (учень, м. Харків, на час опитування м. Вінниця).

«Ну, важко усвідомити, що все, твого міста немає, те, що там зайшли орки, що найстрашніше те, що на процентів 95 ти розумієш, що не повернешся туди. Все, його немає» (учень, м. Северодонецьк, зараз м. Кропивницький).

Опитані нами учні дуже сумують за спокійним минулим, їм не вистачає живого спілкування з однокласниками, з вчителями. З одного боку, існує страх виїхати невідомо куди, а з іншого боку, травма перебування у бомбосховищі під вибухами снарядів. Це, безумовно, формує травмоване покоління, покоління дітей війни.

«Сьогодні практично всі діти, з якими спілкуюся, це не в нормальному стані. У них це є травма, хоча вони і сміються, але я можу порівняти, як це було раніше на уроках і як зараз. Діти до цих пір у шоковому стані. Бо всі відмічають, що вони мало сміються, мало посміхаються... менше говорять... Зараз дуже серйозні такі, знаєте, іноді думками десь ходять: іде урок, начебто обговорюють, щось питаєш, а дитина, так скидається, була десь не тут, десь в іншому місці» (директорка школи, м. Ірпінь).

В умовах війни надзвичайно актуалізувалась потреба у психологічній взаємопідтримці. Як виявило дослідження, учні підтримують один одного (особливо ті, хто зазнав жахів війни на собі) і своїх вчителів, як і вчителі підтримують їх.

«У мене є в класі діти, які підтримують, і наразі це діти, які самі пережили горе. Бо, на щастя, є такі діти, які виїхали, ну, там у перші дні війни, і вони цього нічого не бачили, і вони себе поводять, ну, як зазвичай. А ті діти, які більше перенесли і більше бачили, вони добріші, тихіші, і ось вони якраз є такими... Ну, вони підтримують інших дітей, вони розуміють, але вони самі потребують допомоги. Ну, я їх у цьому підтримую, а тоді вони вже підтримують інших» (вчителька, м. Маріуполь).

Саме тому для таких учнів відвідування навчання, на думку багатьох опитаних учителів, має стати актом психотерапії. Вчитель повинен бути для них психологом. Перетворення школи на «велику сім'ю», неформальні відносини між учителями та учнями, немов між родичами, сприятимуть подоланню психологічних бар'єрів у спілкуванні між цими суб'єктами шкільної освіти.

Наші респонденти – вчителі та директори шкіл – багато говорили про те, як можна вивести їхніх вихованців із важкого психологічного стану. Практично всі зійшлися на думці, що цьому допоможе новий формат навчання (а ми додамо: новий соціальний порядок), наводили приклади того, що вони вже зробили у цьому напрямку, що обов'язково треба змінити в шкільній програмі.

«Ми зустрілися з учнями в зумі. Треба було дати відчуття спокою дітям. Я знаю, що вчителі-предметники, проводячи в зумі заняття, трохи часу лишают дітям «на поговорити», поспілкуватися. Вони навіть на дошці собі щось там малюють один одному. І це вже їм стає легше. Вони просто хочуть до школи, аби побачитися» (директор школи, м. Львів).

«Ми думали «Основи сім'ї» в старших класах дати як факультативний курс, думали діти не будуть приєднуватись. Ні, діти доєднувалися до онлайн-зустрічей. Їх проводить у нас психолог. І діти почали ставити трошки не ті питання, які може там були заплановані темою. Але те, що багатьом сім'ям довелося роз'їхатись, ця тривога один за одного і так далі, внутрішньосімейні якісь стосунки – це все активно дітьми обговорювалося і виявилось, що, хто його знає, можливо, цей курс зараз є найважливішим для тих старшокласників» (директорка школи, м. Луцьк).

«Дуже активно почала виконувати свою роль, я не говорю, що до того не активно, але в момент цей дуже активно працювала психологічна служба. Тобто це були практичні поради: як зняти дитині стрес; як бути, якщо у дитини недосипання по ночах через постійні тривоги, чим це може бути загрозовано; як поводитися і розмовляти з дитиною, розповідати правду, а тому що, ну, це теж важливо; що робити у сховищах: що робити від час різних там вибухів. Тобто ми намагалися встановити комунікацію» (вчителька, м. Одеса).

Хоча під впливом війни суттєво змінюються функції вітчизняної системи шкільної освіти, її основна мета – формування освіченої, моральної особистості, громадянина своєї Вітчизни – залишається незмінною.

«Академічне навчання повинно дати місце терапії, дитячій терапії. Школа повинна змінити свій формат навчання: не «урок – перерва», а повинно більше часу відводитися на відпочинок, на прогулянки свіжим повітрям, на якусь арт-терапію: там вправи – це мистецтво, музичне, образотворче, або там фізичні активності, щоб діти мали змогу здобути більш позитивний досвід, якісь емоції, які б перекрили той негативний досвід і негативні емоції, які вони мають, ну, от після війни. Якщо їх садити за парти... Чому діти в стресі не вчаться і дорослі не вчаться? Це вже доведено – мозок блокується, і все. І чого ж діти не вчаться? Та тому, що вони всі в стресі, а як їх зі стресу витягти? Тільки набувши нового досвіду. Ну, от...Вивчати традиції, вивчати культуру, грати з дітьми на перерві в українські народні ігри, співати гайки, співати веснянки, ліпити з глини якийсь український там посуд, коників – це ж теж патріотичне

виховання. І в той же час це ж арт-терапія для дітей. Змінити, змінити взагалі модель навчання як таку, яка несе лише знання» (вчителька, м. Маріуполь).

Учні також налаштовані на взаємну психотерапію на уроках. Вони почали частіше спілкуватися один з одним, підтримувати словами один одного, ділитися власним досвідом та своїми враженнями. Вчитель у цих взаєминах більше не відіграє ролі умовного «наглядача», який до цього стежив за поведінкою на уроках. Учитель тепер підтримує цю комунікацію, розуміючи, якою важливою вона зараз є. Це, знову-таки, говорить нам про налагодження горизонтальних відносин між вчителями та учнями.

«І я помітив для себе, що з війною у дітей постала більша потреба говорити.. Я бачу їхню більшу потребу висловитися. Дехто, хто раніше був дуже небагатослівний, ті починають писати більше. Я на них більше звертаю уваги, якщо я бачу, що сьогодні якимось не притаманно для себе багато дитина говорить, то це, скоріше за все, щось відбувається. Тому на то треба звертати увагу» (вчитель, м. Одеса).

«Онлайн-уроки у нас, от, наприклад, перші п'ять-сім хвилин я кажу: «Поки, діти, я відмічаю, ви поспілкуйтесь. Поки відмічаю, вони питають одне одного і така доброзичливість, знаєте... Ну, по-перше, на відстані, вони всі в таких умовах, в яких раніше не були, то використовують будь-яку можливість поспілкуватися, щось там пишуть у чаті, фотографії різні показують. Такі чисто людські моменти, які дозволяють відчувати тепло. Їм всім не вистачає спілкування, перш за все з однолітками, бо батьки (в основному мами) наразі поруч. А от спілкування з однолітками, із тими, яких вони знають, ... змінилось. Більш добріше, більш такі, знаєте, питають про різні речі. Говорили ми..., я якраз приїхала, фотографувала нашу школу обстріляну... То дивились фотографії, обговорювали.... З'явилися такі речі, на які раніше ми час не витрачали. Урок був урок, діти були вдома, ну, був карантин, а зараз от урок – це можливість це такого людського спілкування ... Школа ж через все виховує. Поговорила про улюбленців домашніх, і це теж елемент такий, знаєте....» (директорка школи, м. Ірпінь).

«Ну, я, наприклад, з дітьми онлайн виходжу не для того, щоб розповісти урок, а я виходжу для спілкування, що їм найважливіше в цей момент. Вони такі раді, коли один одного бачать, от. Розповідають, скажімо, про свої враження від того, де вони перебувають. Дуже цікаво, і я дізналась для себе багато нового» (вчителька, м. Слов'янськ).

Проаналізувавши тексти інтерв'ю, які були проведені в ході нашого дослідження, ми дійшли висновку, що в сучасних умовах зміни у шкільних програмах мають бути спрямовані на формування таких інструментальних цінностей (якостей особистості), як стресостійкість, самоорганізація, людяність, емпатія, вміння комунікувати, критичне мислення. Дітям надзвичайно потрібно оволодіти вмінням вчитися самостійно, адаптуватися до навколишнього середовища, співпрацювати у всіх сферах взаємодії в межах освітньої системи. Як засвідчили результати дослідження, на які ми спираємося у цій статті, перебування в окупації суттєво мінімізувало конфліктні ситуації як між членами сім'ї, так і між учнями та їхніми вчителями.

Багато наших респондентів у своїх інтерв'ю говорили про те, що сьогодні дуже важливо спрямовувати навчально-виховний процес у середній школі на те, щоб виховувати учнів як осіб, підготовлених до стану війни. Війна заповонила наше повсякдення, тому й знання, які транслює школа, необхідно адаптувати до викликів повсякдення. Це зменшить ту невизначеність, яку внесла війна, адже учні будуть володіти низкою навичок, що є корисними та надзвичайно необхідними у військовий час.

«А які предмети? Тут дуже влучно і, дійсно, цей предмет при такій військовій ситуації – це «Захист України», де і ОБЖ, припустимо, як зупиняти кровотечу, як надавати першу медичну допомогу при артобстрілі, припустимо, при шоці. Пригадуєте, коли мене вразила ситуація, що дівчинка з простріленою ногою в 15 років, не маючи водійських прав, вивозила дорослих, тобто що могли теж зробити, як я казала, зробити реанімацію, масаж серця, щоб можна було зробити і так далі. Тому не тільки для 10-11 класів, я би навіть це зробила в 9 класі, адже деякі учні після дев'ятого уходять. Навички повинні мати всі. Тобто берем 9 клас, от «Захист України». Такий предмет на сьогоднішній день має бути обов'язково» (вчитель, Житомирська область).

Що стосується морального виховання школярів, то найбільш актуальними цінностями, що мають сповідувати сьогодні всі люди, в тому числі та перш за все ті, хто тільки починає своє входження у самостійне, доросле життя, є любов до ближнього, чесність, патріотизм, справедливість, співчуття, людяність, повага, довіра, оптимізм, готовність допомагати, цінність родини та самого життя.

«Те, що стосується виховання, те, що ми закладали раніше, так, знаєте, дуже високопарно казали про патріотизм. Зараз це патріотичне виховання, так, умовно, це можуть бути слова такі гучні, але ми бачимо в наших учнях і батьках, як вони, дійсно, люблять свою країну! Бо всі говорять, що хочуть повернутися додому, що сумують за домом, за своєю країною. Зрозуміло, що інша країна – це інший менталітет, інші люди, інші відносини. Це те, що ми заклали дітям, те, що в серці у них, те, що вони, дійсно, розуміють, що у цій країні найкраще. Якби труднощі не були у нашої країни, але все рівно, люди розуміють, що домівка у них тут» (директор школи, м. Ірпінь).

Учителі, діти та батьки переосмислюють важливість громадянської позиції та роль системи освіти у цьому процесі. Багато хто став більш відповідальним не тільки за власну безпеку, а й за безпеку оточуючих

людей. Сьогодні суттєво актуалізується підтримка один одного, ініціативність в організації шкільного простору як простору безпеки. Війна привнесла у життя практично кожної людини не тільки в нашій країні, але й у деяких інших країнах, якщо можна так сказати, тотальну саморефлексію власних дій, власного досвіду, власних життєвих практик, ціннісних орієнтацій, політико – ідеологічних преференцій, геополітичного вибору.

«Я побачила (зітхає), принаймні в групі голів батьківського комітету, зміни у ставленні до школи. ...Вічно вчителі – щось не такі, школа – не така і все не те... А тут виникло одне питання: у вчительки в селі не було зв'язку. Вона, щоб завантажити в класрум завдання (це початкова школа), ходить десь у сусіднє село. Ну, і одна мама про це написала.... Боже, як підтримали батьки. Ну, по-перше, звичайно, підтримали вчителів. Дуже багато таких слів гарних написали. Потім покидали їй там купу посилань з онлайн-школи, прямо уроки конкретні по темі» (директор, м. Ірпінь).

«Найскладніше, мабуть, залишитися людиною. Справа в тому, що зараз у багатьох людей кардинально змінилися їхні точки зору. Дуже багато людей почали якось по-іншому щось сприймати. Саме через війну. Росіян також стали по-іншому сприймати. Так що, мабуть, найскладніше - не збожеволіти наразі» (учениця, м. Київ, під час опитування м. Чернівці).

Серед знань, що, на думку учнів, їм найбільше знадобились в сучасних умовах, вони перш за все називають знання, які були отримані ними на уроках з такої дисципліни, як «Захист України». Один із учнів навіть розповів про те, як він зміг використати знання з надання першої медичної допомоги людині, якій ця допомога була вкрай потрібна.

«У школі проводились заняття з надання першої медичної допомоги. Коли я вийшов за хлібом, були обстріли, осколком поранило людину, попало прямо в ногу. Я був тоді в джинсах з ременем. Я взяв ремінь, людину перевернув та дуже сильно затягнув йому ногу (як нам розповідали) вище рани. Дуже туго затягнув. Зірвав з себе футболку, порвав її та замотав йому ногу футболкою. Викликав швидку, хоча це було нереально додзвонитися. Але якось у мене вийшло. Його забрали в лікарню, де йому зробили операцію» (учень, м. Северодонецьк, під час опитування м. Кропивницький).

Досить часто наші респонденти – учні говорили про те, що шкільна освіта надала їм знання, які допомогли під час війни. При цьому вони акцентували увагу на оволодінні вміннями самостійно вчитися та критично сприймати інформацію, що сьогодні, в умовах війни, надзвичайно важливо.

«У перші дні війни було багато телеграм-каналів. Просто відкриваєш і читаєш тисячу повідомлень. Я не знала, що читати і чому вірити. У перші дні війни я читала все. Я не сприймала те, що читала. Але потім я побачила на телебаченні, в соцмережах, кому слід вірити, а кому ні. Я відкинула певні джерела інформації, залишила лише кілька» (учениця, м. Вінниця).

У цьому контексті згадаємо Б. Рассела, який вважав, що освіта повинна навчати людей не лише думати, а й діяти відповідно до власних переконань та цінностей. Він підкреслював важливість розвитку критичного мислення у учнів, щоб вони могли самостійно аналізувати ті чи інші ідеї та здійснювати свідомий вибір. На його думку, освіта має бути спрямована на формування особистості, яка буде здатна розуміти та розвивати соціальний порядок, а не лише підкорятися йому. Такий підхід сприятиме створенню гармонійного суспільства, в якому кожна людина має можливість досягти свого потенціалу [6]. До побудови саме такого суспільства ми обов'язково повернемося після перемоги Україні

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що аналіз даних, отриманих у ході дослідження «Школа під час війни», дозволив нам сформулювати певні висновки, зокрема, підтвердити гіпотезу про те, що в умовах війни відбувається трансформація шкільної освіти як системи: розширилися її функції, ролі, дістала суттєвих змін система взаємодія між різними суб'єктами освітньої системи, тобто її соціальний порядок, шкільний простір перетворився на простір безпеки, центр організації волонтерської роботи, психологічної підтримки тощо.

Так, застосування теорії систем Нікласа Лумана до аналізу освіти як соціальної системи надало нам змогу подивитись на неї як на самореферентну систему, яка в змозі адекватно реагувати на загрози навколишнього середовища, у нашому випадку – на війну. Це, зокрема, проявилось у тому, що при збереженні значущості основної функції школи – надання знань та виховання учнів – виникли її нові функції: безпекова (використання простору школи як бомбосховища, гуртожитку для ВПО тощо), громадської діяльності (перетворення шкільних приміщень на волонтерські хаби тощо), психологічної підтримки (використання навчального процесу як специфічної психотерапії; надання психологічної допомоги біженцям, мешканцям найближчих до школи районів міста, селища тощо).

Під час війни школа із ієрархічної системи перетворилася на систему з горизонтальними зв'язками, виникла нова модель соціального порядку школи, а саме школи як «великої родини». Війна значно підвищила рівень довіри між шкільною адміністрацією, вчителями, учнями та їхніми батьками. Навчальні заняття стали менш формалізованими, що зумовлюється саме більш відкритими, довірливими стосунками між учнями та вчителями, їхнім сприйняттям школи як «великої родини», члени якої мають допомагати один одному.

На нашу думку, для того, аби школа ефективно реалізовувала функцію адаптації до змін, що відбуваються в навколишньому середовищі, зокрема до умов воєнного стану, в межах навчально-виховного процесу варто акцентувати увагу на формування таких якостей особистості, як стресостійкість, самоорганізація, людяність, емпатія, комунікабельність критичне мислення, вміння працювати в команді. Наше дослідження засвідчило, що в умовах війни матеріальні цінності стають для українських школярів менш значущими. Найбільше вони цінують взаєморозуміння, моральну допомогу, відчуття справедливості. Надзвичайно важливими для них стають цінності родини, рідного міста та рідної країни. Їхньою головною мрією є мрія про Перемогу над агресором та мир.

У своїх подальших дослідженнях ми плануємо продовжити вивчення соціального порядку вітчизняної системи шкільної освіти, акцентуючи увагу не лише на зовнішніх чинниках його трансформації, але й на внутрішньосистемних факторах появи його нових моделей.

Список використаної літератури:

1. Durkheim Emile Moral education: a study in the theory and application of the sociology of education. New York: The Free Press. 1961. 288 p.
2. Mannheim, Karl. Diagnosis of Our Time: Wartime Essays of a Sociologist. Routledge. 1997. 180 p.
3. Weber Max. Science as Vocation, in The Vocation Lectures, tr. by Rodney Livingstone, and Edited by David Owen and Tracy Strong (Illinois: Hackett Books). 2004. URL: https://archive.org/details/max_weber_the_vocation_lectures_science/mode/2up
4. Merton Robert K. Social Theory and Social Structure. New York: Free Press. 1968. 681 p.
5. Coleman J. S. Equality and achievement in education. Boulder, CO: Westview Press, 1990. 352 p.
6. Bourdieu P. Cultural Reproduction and Social Reproduction. Power and Ideology in Education. Ed. by J. Karabel, A. H. Halsey. 1977. 487 p.
7. Collins Randall, et al. The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification. Columbia University Press, 2019. URL: <http://www.jstor.org/stable/10.7312/coll19234>
8. Астахова В. Розробка нової освітньої політики як найважливіша умова модернізації сучасної освіти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2016. № 37. С. 204-212.
9. Астахова В. Новий напрям у дослідженні проблем освіти. *Вища освіта України*. 2017. № 2. С. 83-85.
10. Астахова К.В. Ключові ризики сучасної освіти: пошуки адекватних відповідей. *Вища освіта України*. 2021. № 2. С. 19-27.
11. Astakhova K., Mykhaylyova K., Guslenko I. How the War in Ukraine Changes European Higher Education. *Horizons: IAU*. 2022. № 27/2. С. 40-41.
12. Бакіров В., Посохов С. Класичний університет як культурний хаб // *Universitates*. 2020, № 1. С. 54-69.
13. Бакіров В., Агарков М. Вища освіта у «ковідні» та «постковідні» часи// Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство. Київ: Ін-тут соціології НАН України. 2021. С. 25-51.
14. Sokuryanska L. Educational reform in Ukraine: the risks of irresponsibility actualization. *Stugia nad wiedza. Wiedza a instytucjonalizacja nieodpowiedzialności* / Red. Mariusz Zemło, Arkadiusz Jabłoński, Jan Szymczyk. Lublin: Ratol / uniwers Jana Pawła II, 2014. Tom. VI. С. 379-388.
15. Сокурняська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. Вип. 37. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/8090>
16. Сокурняська Л. Г., Щудло С. А. Шкільна молодь українського пограниччя: перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. Вип. 38. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/8579>
17. Sokuryanska L., Deineko O. Educational risks as an actualization factor of the Ukrainian studentship's professional self-realization risks // Український соціологічний журнал. 2018. Випуск 19-20. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/14668>
18. Sokuryanskaya L. G., Golikov A. S. Online education as a temptation: unobvious challenges. *Youth in Central and Eastern Europe*. 2021. Vol. 8, No. 12. Pp. 4-13. DOI: <https://doi.org/10.24917/ucee.2021.12.4-13>
19. Сокурняська Л. Г. Он-лайн освіта як соціальна та індивідуальна проблема. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. 2021. №1. С. 4-18.
20. Чепак В. В. Теоретико-методологічні засади становлення та розвитку соціології освіти: монографія. Київ : Геопринт, 2011. 304 с.
21. Щудло С. Освітні траєкторії євроінтеграції молоді // Молодь у сучасних євроінтеграційних процесах: правові, історико-політичні та соціокультурні аспекти: колективна монографія / за заг. ред. С.А.Щудло [Я. Комарницький, І. Мірчук, О. Проць та ін.]. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 123-147.
22. Щудло С., Заболотна О., Лісова Т. Українські вчителі та навчальне середовище. Дрогобич: Трек ЛТД, 2018.
23. Якуба Е. А. Соціологія : Навч. посібник. Харків : Константа, 1996. 192 с.
24. King R. Weberian Perspectives and the Study of Education. *British Journal of Sociology of Education*, 1(1). 1980. Pp. 7-23. URL: <http://www.jstor.org/stable/1392675>
25. Shils E. The Sociology of Robert E. Park. *The American Sociologist*, 27(4). 1996. Pp. 88-106. URL: <http://www.jstor.org/stable/27698804>

26. Park R. E. Human communities: the city and human ecology. Creative Media Partners, LLC. 2021. https://books.google.com.ua/books?id=_OGzzgEACAAJ
27. Cangiani M. Karl Polanyi's Institutional Theory: Market Society and Its "Disembedded" Economy. *Journal of Economic Issues*, 45(1). 2011. 177-197. URL: <http://www.jstor.org/stable/25800760>
28. Осипова Н. П. Соціальні суперечності сучасного суспільства крізь призму ідей Карла Полані / Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 3 (26) 2015, с. 138-148.
29. Russell B. *Education and the Social Order* (1st ed.). Routledge. 2009. URL: <https://doi.org/10.4324/9780203864838>
30. Luhmann N. *Systemtheorie der Gesellschaft*. Berlin, Germany: Suhrkamp. 2017. URL: <https://doi.org/10.1515/srsr-2018-0083>
31. Luhmann N. *Theory of Society*, (Volume 1), Translated by Rhodes Barrett. Stanford University Press, 2012. URL: <http://www.sup.org/books/title/?id=1234>
32. Хамітов Н. В. Комунікація // *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-4422>

Отримано 11.09.2022

Прийнято до друку 15.11.2022

EDUCATION SYSTEM ACTORS ON THE TRANSFORMATION OF THE SOCIAL ORDER OF SCHOOLING IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AGGRESSION

Sokurianska Liudmyla – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, acting Head of The Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, sokuryanska@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

Sopilnyak Dmitriy – Second-year master's student, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine, dmitrii.sopilnyak@gmail.com; ORCID ID <https://orcid.org/0009-0005-6755-3034>

The article emphasises that Russia's aggression against Ukraine has significantly changed the social order of Ukrainian society as a whole, all its substructures, including the education system, in particular the school system. It is noted that, having analysed the definitions of the concept of "social order" presented in the sociological discourse, in particular, the definitions of this concept formulated by such classics of sociology and modern sociologists as M. Weber, R. Park, C. Polanyi, J. Padiolo, Z. Bauman, D. North and others, the authors focused on the axiological approach to the interpretation of social order. The author's definition of the relevant concept is given, namely: social order is an interaction (communication) between the subjects of a certain social system based on internalised norms and values, which ensures its successful functioning. It is emphasised that changes in the external environment of a particular system can lead (and usually do lead) to changes in these systems themselves, in particular, to changes in their functions, which, in turn, actualises changes in the existing social order and the emergence of its new forms. It is argued that under the influence of the changes that have taken place in Ukrainian society since the beginning of the Russian aggression, the functions of such a social system as education and, accordingly, the social order inherent in it have undergone a significant transformation. It is noted that this conclusion is based on the results of the research project "School in Time of War" implemented by the Wergland European Centre (Norway, Oslo) within the framework of the Programme of Support to Educational Reforms in Ukraine (2021-2024) (with the participation of one of the authors of the article). It is emphasised that this study was carried out using qualitative methods such as individual in-depth and focused group interviews (FGI). A total of 30 in-depth and 3 FGIs were conducted with Ukrainian teachers, school principals and high school students representing secondary education institutions located both in regions close to active hostilities (in cities such as Kharkiv, Mariupol, Irpin, Bucha, etc.) and in relatively safer cities (Lviv, Lutsk, Ivano-Frankivsk, Odesa). The data obtained in the framework of this study demonstrate changes in the role and functions of the national school education system in the context of war, in particular, the actualisation of its role as a space of security, organisation of volunteer activities and psychological support. It is concluded that the transformation of the content and nature of interaction between the main actors of the education system (school administration, teachers, students and their parents) has led to the emergence of a new social order within this system, transformed the previously existing hierarchical relations between educational actors into horizontal ones, and formed a new model of social order, namely, the school as a "big family".

Keywords: education system, social order, schooling, environment, Russian aggression.

References:

1. Durkheim, Emile (1961) *Moral education: a study in the theory and application of the sociology of education*. New York: The Free Press.
2. Mannheim, Karl (1997) *Diagnosis of Our Time: Wartime Essays of a Sociologist*. Routledge.
3. Weber, Max (2004) 'Science as Vocation' *The Vocation Lectures*. Trans. by Rodney Livingstone. In David Owen and Tracy Strong (eds.) (Illinois: Hackett Books). 2004. Available at: https://archive.org/details/max_weber_the_vocation_lectures_science/mode/2up
4. Merton, Robert K. (1968) *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
5. Coleman, J. S. (1990) *Equality and achievement in education*. Boulder, CO: Westview Press.

6. Bourdieu, P. (1977) Cultural Reproduction and Social Reproduction. Power and Ideology in Education. In J. Karabel and A. H. Halsey (eds.)
7. Collins, Randall, et al. (2019) *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*. Columbia University Press, 2019. Available at: <http://www.jstor.org/stable/10.7312/coll19234>
8. Astakhova, V. (2016) 'Development of a New Educational Policy as an Essential Condition for the Modernization of Modern Education'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods"*. 37. Pp. 204-212 [in Ukrainian]
9. Astakhova, V. (2017) 'A new direction in the study of educational problems' *Higher education of Ukraine*. 2. Pp. 83-85 [in Ukrainian]
10. Astakhova, K. (2021) 'Key risks of modern education: search for adequate responses. *Higher education of Ukraine*. 2. Pp. 19-27 [in Ukrainian]
11. Astakhova, K., Mykhaylyova, K., Guslenko, I. (2022) 'How the War in Ukraine Changes European Higher Education'. *Horizons: IAU*. 27/2. Pp. 40-41.
12. Bakirov, V., Posokhov, S. (2020) 'Classical University as a Cultural Hub' *Universitates*. 1. Pp. 54-69 [in Ukrainian]
13. Bakirov, V., Agarkov, M. (2021) 'Higher education in "covid" and "post-covid" times' *Global and local crises: rethinking Ukrainian society*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Pp. 25-51 [in Ukrainian]
14. Sokuryanska, L. (2014) 'Educational reform in Ukraine: the risks of irresponsibility actualization' *Stugia nad wiedza. Wiedza a instytucjonalizacja nieodpowiedzialności* / Red. Mariusz Zemło, Arkadiusz Jabłoński, Jan Szymczyk. Lublin: Ratol / uniwers Jana Pawła II, Tom. VI. C. 379-388.
15. Sokuryanska, L. (2016) 'Dynamics of value orientations of student and school youth of Ukraine: from Soviet to European values' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. 37. [in Ukrainian]. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/8090>
16. Sokuryanska, L., Shchudlo, S. (2017) 'School youth of the Ukrainian borderland: prospects and risks of implementing life sentences' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods"*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. 38. [in Ukrainian]. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/8579>
17. Sokurianska, L., Deineko, O. (2018) 'Educational Risks as an Actualization Factor of the Ukrainian Studentship's Professional Self-Realization Risks' *Ukrainian Sociological Journal*. 19-20. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/14668>
18. Sokuryanskaya, L. G., Golikov A. S. (2021) 'Online education as a temptation: unobvious challenges' *Youth in Central and Eastern Europe*. 8(12). Pp. 4-13. Available at: <https://doi.org/10.24917/ycee.2021.12.4-13>
19. Sokuryanska, L. (2011) 'Online education as a social and individual problem'. *Bulletin of Ivan Franko National University of Lviv. Sociological series*. 1. Pp. 4-18. [in Ukrainian]
20. Chepak, V. V. (2011) *Theoretical and methodological foundations of the formation and development of sociology of education: a monograph*. Kyiv: Geoprint [in Ukrainian]
21. Shchudlo, S. (2017) 'Educational trajectories of European integration of youth' *Youth in modern European integration processes: legal, historical, political and socio-cultural aspects: a collective monograph*. In Shchudlo, S. (ed.) [Y. Komarnytskyi, I. Mirchuk, O. Prots et al. Drohobych: Editorial and Publishing Department of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Pp. 123-147 [in Ukrainian]
22. Shchudlo, Svitlana, Zabolotna, Oksana & Lisova, Tetiana (2018) *Ukrainian Teachers and the Learning Environment* [in Ukrainian]
23. Yakuba, E. A. (1996) *Sociology: Study guide*. Kharkiv: Constanta [in Ukrainian]
24. King, R. (1980) 'Weberian Perspectives and the Study of Education' *British Journal of Sociology of Education*, 1(1), pp. 7-23. Available at: <http://www.jstor.org/stable/1392675>
25. Shils, E. (1996) 'The Sociology of Robert E. Park' *The American Sociologist*, 27(4), pp. 88-106. Available at: <http://www.jstor.org/stable/27698804>
26. Park, R. E. (2021) *Human communities: the city and human ecology*. Creative Media Partners, LLC. Available at: <https://books.google.com.ua/books?id=OGzzgEACAAJ>
27. Cangiani, M. (2011) 'Karl Polanyi's Institutional Theory: Market Society and Its "Disembedded" Economy'. *Journal of Economic Issues*, 45(1), pp. 177-197. Available at: <http://www.jstor.org/stable/25800760>
28. Osypova, N. P. (2015) 'Social Contradictions of Modern Society through the Prism of Karl Polanyi's Ideas' *Bulletin of the National University "Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine*. 3 (26) Pp. 138-148 [in Ukrainian]
29. Russell, B. (2009) *Education and the Social Order* (1st ed.). Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203864838>
30. Luhmann, N. (2017) *Systemtheorie der Gesellschaft*. Berlin, Germany: Suhrkamp. DOI: <https://doi.org/10.1515/srsr-2018-0083>
31. Luhmann, N. (2012) *Theory of Society, (Volume 1)*. Translated by Rhodes Barrett. Stanford University Press Available at: <http://www.sup.org/books/title?id=1234>
32. Khamitov, N. V. (2014) 'Communication' *Encyclopedia of Modern Ukraine* [Electronic resource] in Dziuba, I. M., Zhukovsky, A. I., Zheleznyak, M. G. (eds.) Available at: <https://esu.com.ua/article-4422> [in Ukrainian]

Received 11.09.2022

Accepted 15.11.2022

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ...

СУМУЄМО РАЗОМ З СОЦІОЛОГІЧНОЮ ГРОМАДОЮ УКРАЇНИ

Посвята СВИТЛАНІ АНДРІЙВНІ ЩУДЛО...

Серед друзів колективу Рівненського державного гуманітарного університету, зокрема художньо-педагогічного факультету, упродовж 10 років заслужено почесне місце належало докторці соціологічних наук, професорці, завідувачці кафедри правознавства, політології та соціології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (ДДПУ) **Світлані Андріївні Щудло**.

Світлана Андріївна була визнана українською науковою громадкістю як авторитетний та ерудований фахівець у галузі теоретичної та емпіричної соціології. Здійснюючи велику викладацьку та організаційну роботу на заснованій нею кафедрі правознавства, політології та соціології ДДПУ, будучи, членом Правління соціологічної Асоціації України, Президентом Української асоціації дослідників освіти і головним редактором заснованого нею збірника наукових статей «Молодіжна політика: проблеми та перспективи», Світлана Андріївна завжди демонструвала фахову довершеність та глибокі знання міжпредметних зв'язків і залежностей, проявляючи широку ерудицію щодо діагностики і вимірювання ефективності функціонування сучасних соціальних інститутів.

Світлана Андріївна була визнаним знавцем молодіжних проблем, прекрасним менеджером, активним, вимогливим й успішним керівником магістерських та аспірантських наукових досліджень, багаторічним турботливим завідувачем кафедри. Істинна та мудра галичанка, шляхетна особистість, чарівна жінка, талановита науковиця, чудова донька, мати та дружина – все це про професорку Світлану Щудло. Світлана Андріївна володіла невичерпним потенціалом добра та душевної щедрості, була зразком академічної доброчесності, відповідальності, працелюбності, самопожертви заради розвитку соціологічної освіти та науки в Україні. Вона завжди проявляла себе справжнім борцем у справі впровадження результатів соціологічних досліджень у суспільну практику.

...Недарма мовиться в народі – «з ким поведешся, того й наберешся». ...Перша зустріч наша зі Світланою Андріївною відбулася в Самборі на Міжнародній конференції «Молодіжна політика: проблеми та перспективи». Я був подивований чітким та логічно обгрунтованим змістом Програми науково-практичної конференції. Серед учасників – не лише українські соціологи, політологи, педагоги, державні службовці, але й провідні соціологи з Польщі та Німеччини. Пригадується широка проблематика наукових повідомлень молодих учених з історичних, філософських, соціологічних, педагогічних та психологічних галузей знань. Відчувалася ґрунтовна робота оргкомітету з підготовки та проведення наукового форуму під орудою завідувачки кафедри соціології Світлани Андріївни Щудло. Варто зазначити, що впродовж понад 10 років в останню п'ятницю травня багатий на історичні артефакти та події Дрогобич перетворювався на майданчик наукової комунікації амбітних молодих дослідників та метрів вітчизняної та європейської соціології. Ініціатором, керівником та безпосереднім учасником багаторічного Дрогобицького соціологічного форуму, його завжди – надзвичайно цікавої культурної програми була професорка Світлана Андріївна Щудло.

Шановна Світлано Андріївно, не можу прийняти повідомлення про Вашу мандрівку у **ВІЧНІСТЬ**, не можу уявити, що, прийшовши на засідання кафедри правознавства, соціології та політології

Дрогобицького педагогічного університету, створеної Вашими титанічними зусиллями, я не почую Ваш спокійний, розмірений невеликими логічними паузами голос, не побачу Вашої чарівної посмішки.

Ініційовані Вами наукові форуми, створена Вами Українська асоціація дослідників освіти, численні соціологічні дослідження з різноманітних проблем життєдіяльності молоді та функціонування освітньої системи завжди були значними подіями в житті вітчизняної соціологічної спільноти.

Можна тільки дивуватися тому, скільки Ви зробили для вітчизняної соціології, як збагатили соціологічну науку та суспільну практику власними ідеями, як упроваджували особисті та кафедральні напрацювання у нашу непросту українську реальність та збагачували науковий світ підготовленими одноосібними та колективними монографіями, науковими статтями та виступами на зібраннях науковців і практиків з молодіжної та освітньої політики.

Світлано Андріївно, Ви, безперечно, відчували, як вітчизняна соціологічна спільнота цінує та шанує Вас, як ми, Ваші колеги, любимо Вас і пишаємося дружбою з Вами. Ця любов і шана до Вас залишаться з нами назавжди.

Пам'ятаємо, сумуємо та маємо надії що справа, якій Ви слугували все своє таке коротке та яскраве життя буде продовжена Вашими учнями, колегами, послідовниками.

Світла і Вічна пам'ять !!!

Владислав Вербець – доктор педагогічних наук, професор, м. Рівне

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс) українською та англійською мовами.
5. ORCID автора.
6. Електронна адресу автора.
7. Анотації до статті українською та англійською мовою (**1800 знаків**).
8. Ключові слова до статті (українською та англійською мовами).
9. Текст статті.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Список використаної літератури оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

- Список літератури має складатися не менше, ніж з **20 наукових джерел**, 50% з яких мають бути надруковані **за останні 5 років**, у тому числі у виданнях SCOPUS, WEB of SCIENCE;

- Якщо видання, на яке посилається автор, має DOI, то він має бути вказаний наприкінці посилання на джерело (наприклад):

Gao G., Sai L. Towards a 'Virtual' World: Social Isolation and Struggles During the COVID-19 Pandemic as Single Women Living Alone. *Gender, Work and Organization*. №27(5), pp. 754-762. DOI: <https://doi.org/10.1111/gwao.12468> (дата звернення: 10.04.2021)

References – список літератури, перекладений англійською мовою та оформлений згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style*

<https://www.librarydevelopment.group.shef.ac.uk/referencing/harvard.html>

У кінці перекладеного джерела додаємо [in Russian], [in Ukrainian] без крапки до чи після квадратної дужки.

Статті приймаються електронною поштою socioedition@karazin.ua.

Обсяг статті 20000-30000 знаків.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

Статті, що подаються на розгляд, обов'язково мають містити такі структурні елементи:

1. **Постановка проблеми** (в загальному вигляді) та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. **Аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. **Формулювання мети статті**.
4. **Виклад основного матеріалу** статті з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. **Висновки і перспективи** подальших розвідок в обраному напрямі.

Ці елементи мають позначатися у тексті статті на початку відповідної частини тексту.

Статті підлягають двосторонньому сліпому рецензуванню (рецензент не знає ім'я автора, автор не знає ім'я рецензента), яке здійснюють члени редколегії – фахівці відповідної галузі.

Процес рецензування може тривати від 4 до 8 тижнів.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm), Кодексу професійної етики соціолога (CAU) (<http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Kodeks-socziologa.docx>), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

З усіх питань звертатися до Сокурянської Людмили Георгіївни sokuryanska@karazin.ua, Остроухової Анни Сергіївни socioedition@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6

Телефон: (+38 057) 707-53-97

fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua

Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми бакалавріату – «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціологія комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю»; магістратури – «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми бакалавріату – «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю»; магістратури – «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення.

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Спічратинг», «Гендерні дослідження», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.